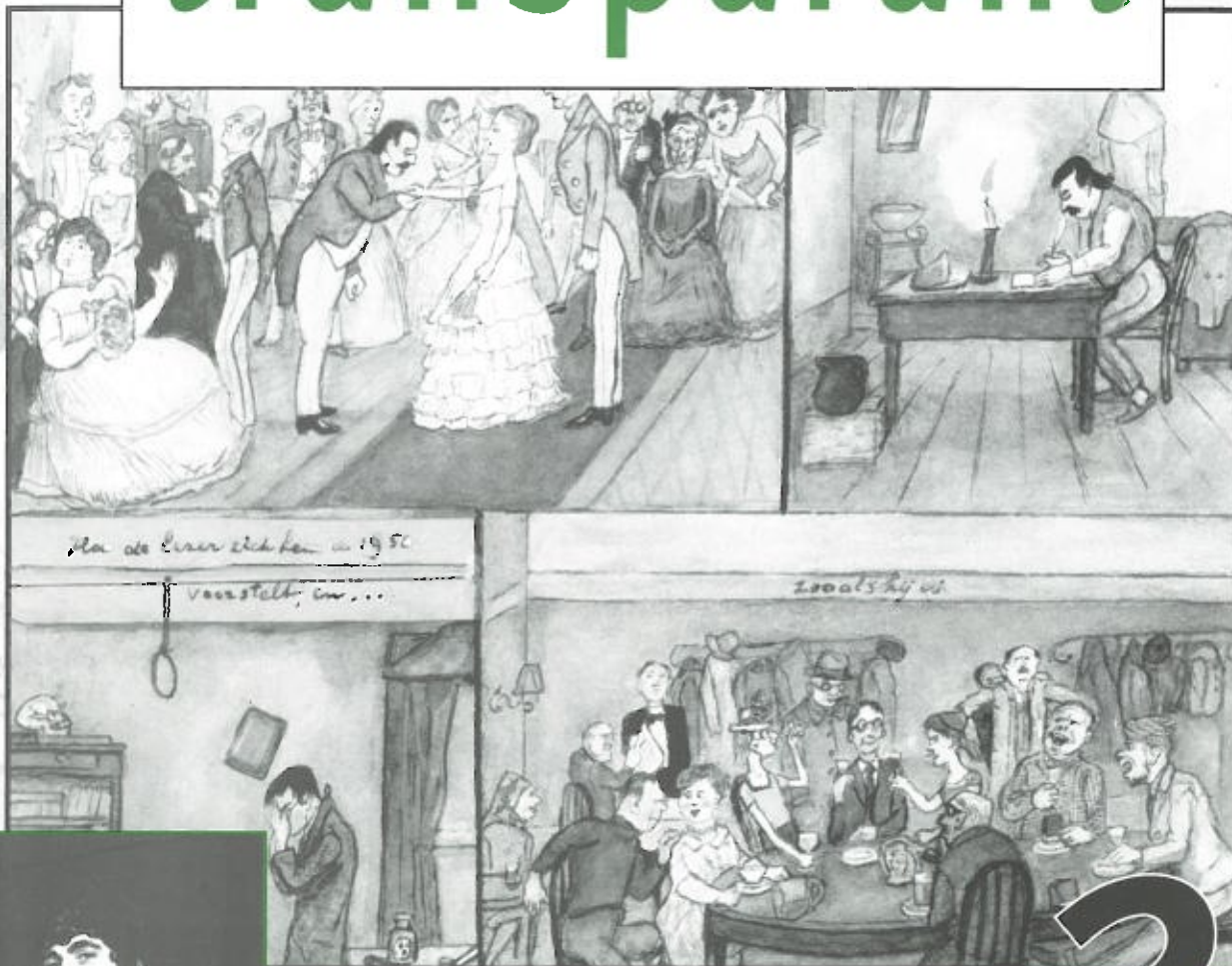

transparant

Ma de lere zich ten in 1950

Vaanstelt; in...

zoals hij was

jaargang 11 - mei 2000 - nr.

2

Revisie van het Réveil?

- Bestrijders van Bilderdijk
- Ontboezemingen van de Clercq
- Kwestie Geelkerken in perspectief

tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici

Transparent is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar.

Redactieadres

Dr. J.L. Krabbendam
Smaragd 40
4337 MB Middelburg
0118-640448
email: j.l.krabbendam@hetnet.nl

Redactieleden

Dr. J.L. Krabbendam (hoofdredacteur)
Mw. drs. B.A. Jansen-de Graaf
Mw. drs. W.J. Nap
Drs. A. van Rensen (eindredacteur)
Drs. A.A. van der Schans

issn 0928-1282

Grondslag en doel VCH

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God en de gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

VCH bestuur

Dr. G. Harinck (voorzitter)
Mr.dr. H.M.Th.D. ten Napel (secretaris)
Dhr. G. Hennink (penningmeester)
Drs. R. Janssens (wetenschappelijke contacten)
Drs. C.D. van den Heuvel (onderwijszaken)
Mw. drs. H.A. de Bruijn (public relations en voorlichting)

Comite van aanbeveling

Prof.dr. A.Th. van Deursen
Prof.dr. A. de Reuver
Prof.dr. G.J. Schutte
Prof.dr. W. van 't Spijker
Drs. N.C. van Velzen
Dr. J.R. Wolffe (University of York)

Erelid

Mw. drs. J.L. van Essen

VCH-secretariaat

Postbus 97682, 2509 GB 's-Gravenhage.

Abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst moment ingaan. Abonnees zijn automatisch lid van de VCH, tenzij ze schriftelijk aangeven dat niet te wensen. Leden krijgen korting bij de evenementen die de VCH organiseert. Een abonnement kost 55,- (42,50 voor studenten, kopie studentenkaart meesturen) en kan worden aangevraagd bij de administratie van uitgeverij Boekencentrum. De uitgever stuurt u een acceptgiro om uw abonnementsgeld te voldoen. Losse nummers kosten 15,- (inclusief verzendkosten). Opzegging uiterlijk op 1 december van elk jaar.

Administratie: Boekencentrum Uitgevers, Postbus 29, 2700 AA Zoetermeer, tel. (079) 362 86 28.

Voor abonnementen en adreswijzigingen.

Bladmanager: Coen Verboom

Basislayout: Jet Frenken

Layout: Theo Wanders

Avertenties

Media Adviesburo Van der Molen, Postbus 1, 3770 AA Barneveld
Telefoon: (0342) 42 46 05 - Fax: (0342) 42 11 39

Illustratiemateriaal

Wie meent rechten te kunnen doen gelden op een of meer illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

Revisie van het Réveil

4 Bestrijders van Bilderdijk *W. Berkelaar*

11 Willem de Clercq: sensitief en veelzijdig Révelfiguur *O. W. Dubois*

14 Een preek met een staartje *J. Exalto*

Redactioneel

De VCH vierde haar tweede lustrum in oktober 1999 met een studiedag over Willem Bilderdijk. Als de inspirator van de christelijk-historische richting was deze veelzijdige man een strategisch onderwerp. Het eigenaardige was dat in eigen kring geen spreker gevonden kon worden die bij deze gelegenheid vrijmoedig de reputatie van Bilderdijk als 'aartsvader' wilde of kon verdedigen. De grondige analyse van Joris van Eijnatten maakt dat ook niet eenvoudig. Hij typeerde Bilderdijk in afwijking van de traditie die hem als romanticus, als calvinist of als een combinatie van beide kenmerken had verstaan, als een man van de derde weg, die tussen empirisme en rationalisme een antwoord wilde formuleren op het scepticisme. Hij zocht zijn heil in mystiek, theosofie en taalkunde om de oerwijsheid weer op te sporen. Hoewel Van Eijnatten zijn karakterisering bescheiden presenteerde als een mogelijke interpretatie, kunnen we niet gewoon maar terugvallen op de eerdere modellen die er van Bilderdijk gemaakt zijn.

20 Samen op weg
T. van der Schans

22 Uit de Pers
G.R.W. Ross

23 VCH Jaarverslag 1999

24 Vitrine

25 Onderwijs

26 Recensies

In het volgende nummer:

- J. Versluis over de radio als teken van de orthodoxie
- Dubbelinterview Cees Polderman en Anne van der Meiden
- Rien Rouw over de holocaust en de moderne maatschappij

Fotoverantwoording omslag:

Grote foto:

*Boven: Zoals de lezer hem in 1850 voorstelde, en...
zoals hij was*

*Beneden: Hoe de lezer zich hem in 1950 voorstelde, en...
zoals hij is.*

Tekening van Cornelis Veth.

Middelste foto: Willem Bilderdijk

Christen-historici van deze eeuw zullen wellicht uit andere facetten van Bilderdijks leven inspiratie kunnen putten. Het helpt om daarbij eens te rade te gaan bij uitgesproken bestrijders van Bilderdijk. Zijn naam maakte heftige reacties los in de harten en pennen van liberalen als Busken Huet en Pieter Geyl. Wim Berkelaar houdt de onredelijk felle reacties van deze mannen tegen het licht. Ze trokken ten strijde tegen de on-Nederlandse grootheid van Bilderdijk, tegen zijn durf en visie. Ze ergerden zich aan diens vermeend determinisme en de wijze waarop hij Jezus Christus centraal stelde. Ook deze kritiek echoot in onze eeuw nog voort.

Wellicht voelen de meeste lezers zich comfortabeier bij het voorbeeld van Réveilman Willem de Clercq (1795-1844). Dr. O.W. Dubois bekeek de aandacht die deze serieuze, geïovige zakenman en letterkundige van latere historici heeft gekregen. Hij constateert dat er vaak een eenzijdig psychologisch beeld geschetst is van deze verre van oppervlakkig levende gevoelsmens. Recente bijdragen over De Clercq integreren de innerlijke overwegingen en de publieke activiteiten van deze bewogen zakenman. Meer

afstand tot de beschreven periode kan een rijker beeld oproepen.

Ook in het laatste artikel wordt dat laatste duidelijk. Daarin keert John Exalto terug tot het spraakmakende kerkelijke conflict in de gereformeerde kerken rond ds. J.G. Geelkerken. Hij stelt de vraag aan de orde of het nu om een sociaal of een inhoudelijk conflict ging. *Transparant* is het niet in eerste instantie te doen om de kerkgeschiedenis - al zal menigeen dankbaar zijn voor de opfrissing als hij door de beschrijving in Geert Maks *De eeuw van mijn vader* het belang van deze gebeurtenis nog eens wil doordenken. Dit artikel helpt historici ook te ontdekken dat eenzelfde gebeurtenis in verschillende tijdsperspectieven een andere crux kan krijgen: de directe, korte termijn beleving geeft de verwickelingen een andere lading dan een langetermijnperspectief.

Bestrijders van

Conrad Busken Huet en Pieter

Op 6 november 1999 organiseerde de VCH onder de titel 'Bilderdijk in meervoud' een symposium over de dichter en denker Willem Bilderdijk. Historicus Wim Berkelaar sprak bij die gelegenheid over de harde kritiek die literair criticus Conrad Busken Huet in de negentiende eeuw en historicus Pieter Geyl in de twintigste eeuw op Bilderdijk en zijn bewonderaars hebben uitgeoefend. Hieronder volgt een ingekorte weergave van zijn lezing, waarin de vraag centraal staat wat hen bewoog zo heftig tegen Bilderdijk uit te varen en hoe redelijk hun pleidooi voor redelijkheid eigenlijk was. 'Huet en Geyl beschikten over een eigenschap die zoveel grote critici eigen is: een rationalisme dat gepaard gaat met een nauwelijks te bedwingen heftigheid, een neiging zich uit te spreken, het soms zelfs uit te schreeuwen.'

- Wim Berkelaar -

Goethe en Potgieter sprak zonder ironie over 'vader Bilderdijk'.¹⁾ Nadien zouden Bakhuizen en Potgieter afstand van Bilderdijk nemen, zonder hem overigens te verguizen. Die rol was weggelegd voor Busken Huet, die de derde stroming in de Bilderdijk-receptie vertegenwoordigde, de man met de hamer die het standbeeld van Bilderdijk onherstelbaar trachtte te beschadigen.

Busken Huet:

'Bilderdijk weet geen maat te houden, hij slaat aan alle kanten door'

Busken Huet

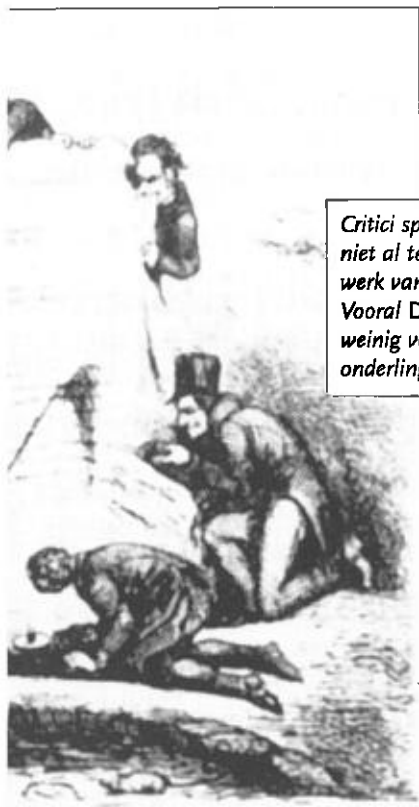
Toen Bakhuizen en Potgieter hun kritieken schreven, was Huet nog een schooljongen. Afkomstig uit een domineesgeslacht, trad Huet in de voetsporen van zijn voorvaders en ging in de jaren veertig theologie studeren in Leiden. 'In mijn studententijd was ik luidruchtig, vrolijk en litzinnig', zou Huet later opmerken. En: 'Ik erkende geen enkele meerderheid dan die van het genie'.²⁾ Dat genie – dat was toen nog J.H. Scholten, één van de grote mannen van het modernisme in de theolo-

'Bijna grenzeloos ijdel, hartstogtelijk zonder teederheid, scherp maar grof, log en laborieus van humor, een onvermoeibaar versifex, een bezinger van het onbezingbare, onkiesch, smakeloos, duister, onnauwkeurig, breedsprakig'. Zo omschreef Conrad Busken Huet de poëzie van Willem Bilderdijk in *De Nederlandsche Spectator* van 14 januari 1860. Het was de eerste van negen afleveringen waarin Huet op hardhandige wijze afrekende met Bilderdijk. De aanleiding van zijn aanval was de verschijning van het boek *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk* van Isaac Da Costa in 1859, de afsluiting en bekroning van het vijftien delen tellend verzameld werk van Bilderdijk. Dat in 1856 met de uitgave van het verzameld werk een begin werd gemaakt, lag voor de hand. Het was een jubileumjaar: 100 jaar daarvoor was de dichter geboren, 25 jaar daarvoor was hij gestorven. En toch was de Bilderdijk-verering in 1856 al over zijn hoogtepunt heen, zo lijkt het.

In de Bilderdijk-receptie na 1830 lijkt een driedeling mogelijk: naast bewonderaar en monumentenbouwer Da Costa, waren er auteurs die weliswaar waardering voor de dichter koesterden, maar alras hun eigen weg zouden gaan, zoals R.C. Bakhuizen van den Brink en E.J. Potgieter, die in 1837 *De Gids* zouden oprichten. Bakhuizen van den Brink had Bilderdijk aanvankelijk op dezelfde hoogte gesteld als

Bilderdijk

Huet contra Willem Bilderdijk

Critici sprongen in de Romantiek niet al te zachtzinnig om met het werk van (andere) schrijvers. Vooral De Gids-redactie voelde er weinig voor om mee te doen aan onderlinge bewieroking.

gie. Diens bezielende colleges maakten grote indruk op de overgevoelige student, die zijn leermeester ook later nooit helemaal zou verloochenen. Maar Scholten kon Huet niet bijbrengen waar het in het christelijk geloof uiteindelijk op aankomt: ontvankelijkheid, bevindelijkheid, innerlijke vroomheid. Huet beschikte toen al over de eigenschap die zoveel grote schrijvers en critici eigen is: een rationalisme dat gepaard gaat met een nauwelijks te bedwingen heftigheid, een neiging zich uit te spreken, het soms zelfs uit te schreeuwen. Maar eerst werd hij predikant. Niet alleen vanwege de macht der gewoonte, al kan dat ook hebben meegespeeld. Nee – Huet kende zichzelf nog niet. Hij maakte een ontwikkeling door die door de literaire criticus W.L.M.E. van Leeuwen wel eens is omschreven als het ‘pellen van een bol’: schil voor schil naar de eigen kern.³

Het ging van schil tot schil bij Huet. De uitkomst (de kern) was zijn beslissing op 13 januari 1862 af te treden als voorganger van de Waalse gemeente te Haarlem en de kerk de rug toe te keren. Maar het christelijk geloof vaarwel zeggen, is iets anders dan het loslaten. Het zijn niet alleen de Maarten ‘t Harten en Jan Wolkersen van onze tijd die tot het eind van hun dagen gefascineerd blijven door het boek der boeken en de cultuur die daarom heen is geweven. Olf Praamstra heeft er in zijn voortreffelijke dissertatie over de kritieken van Huet

in 1991 op gewezen dat de literatuur voor Huet de religieuze functie overnam van de godsdienst: ‘Onbekwame of luie schrijvers, slecht geschreven boeken, onverdiende en overdreven bewondering, het waren voor hem even zoveel gevallen van heiligschennis’.⁴ Die ‘heiligschennis’ pakte Huet hard aan. Met een scherpe pen viel hij in zijn eerste geschriften vooral collega-theologen en een enkele literator aan, die zich er zijns inziens met een Jantje van Leiden vanaf hadden gemaakt. Maar Bilderdijk was andere koek. Geen ‘onbekwame of lui’ schrijver maar een fenomeen waar niemand omheen kon.

Afkeer van overschatting

Waarom viel Huet Bilderdijk aan? De afkeer van Bilderdijks poëzie is natuurlijk één reden. Het citaat waarmee dit artikel opent, spreekt boekdelen. Huet heeft nooit gehouden van bedwelmende, emotionele, uiterst subjectieve poëzie. Zelf een hoogst gevoelige, maar gesloten figuur was hij afkerig van iemand die zijn hebben en houden van de daken schreeuwde. In later jaren zou Huet Bilderdijk afzetten tegen zijn jong gestorven vriend De Génestet. Huet gaf de voorkeur aan diens eenvoud en natuurlijkheid, die hij contrasteerde met de cerebrale poëzie van Bilderdijk. Maar het was niet slechts de afkeer van de dichter Bilderdijk die hem tot zijn aanval verleidde. Ook de mens Bilderdijk zinde hem niet. Men zou Huet een voorloper van Menno ter Braak en E. du Perron kunnen noemen in zijn kritiek op zowel de ‘vorm’ als de ‘vent’.⁵ Dat was iets nieuws, iets ongehoords – althans in Nederland. In Frankrijk maakte zijn tijdgenoot Saint-Beuve naam, door zowel de man als het werk te bespreken. Huet deed het hem als een der eersten in Nederland op vlijmscherpe wijze na. De kritiek van Huet beoogde: ‘dat een schrijver juist gewaardeerd wordt naarmate men zijne werken als het produkt beschouwt van den maatschappelijken toestand, te midden waarvan hij geboren is en geleefd heeft, of voortgaat te leven’.

Maar heeft Huet Bilderdijk ‘juist gewaardeerd’? Negen afleveringen lang, tussen 14 januari en 23 juni 1860, maakte hij de kachel aan met Bilderdijk. Diens humor: ploertig. Diens ijdelheid: weezinwekkend. Diens erotiek: boers. De kern van Huets kritiek is hierop terug te voeren: Bilderdijk weet geen maat te houden, hij slaat aan alle kanten door. Verspreid over negen afleveringen gaf Huet meer dan een literaire kritiek op Bilderdijk – hij pleegde karaktermoord. Zoveel zwaar geschut – alleen omdat hij Bilderdijks gedichten niet pruimde? Beschouwen wij nader. Huet leerde de gedichten van Bilderdijk goed kennen, omdat hij bij de uitgave van het verzameld werk was belast met de correctie van het Grieks. Huet was toen een jongmaatje. Weliswaar roemrucht predikant, maar nog naamloos in de letteren. Dat, terwijl Huet gebrand was op literaire faam. Hij moet Da Costa in die jaren goed hebben leren kennen. In 1863 zou hij getuigen van zijn sympathie voor Da Costa. Maar hij beschreef ook de schok die het ver-

schijnen van *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk* bij hem tewege bracht: 'Wat mij het meest tegen het boek innam was dat Bilderdijk daarin werd voorgesteld als een Messias, door het Nederland der negentiende eeuw miskend, verworpen, doorstoken, en zoo niet gekruisigd dan toch langzaam doodgehongerd'.⁶ Ongemeen scherp, zeker voor een gewezen predikant, die de gevoeligheid van het begrip 'kruisiging' kende. We stuiten hier op een tweede reden waarom Huet Bilderdijk zo kraakte in 1860: hij vond hem overschat. Maar ja, dat vonden er meer. Zie Bakhuizen, zie ook Potgieter. Het verklaart niet de heftigheid van de aanval. De derde reden voor het requisitoir van Huet zou wel eens de belangrijkste kunnen zijn: jongmaatje Huet wilde uit de schaduw treden van Bilderdijk, de man die hem uitdaagde, irriteerde en met wie hij, ondanks het verschil in levensbeschouwing, het heftige temperament gemeen had.

Toegegeven: die derde reden lijkt nogal triviaal. Maar daarom nog niet verwerpelijk of minder waar. In de (literatuur)geschiedenis zijn talloze voorbeelden te bedenken van schrijvers die uit de schaduw in het grote licht willen treden en daarvoor een (vader)moord plegen. Als recent voorbeeld in de Nederlandse literatuur mag de permanente oorlog van Willem Frederik Hermans tegen Ter Braak en Du Perron gelden – het duo waarmee hij, alle verschillen ten spijt, zoveel gemeen had.⁷

De maatstaf

De indruk dat Huet Bilderdijk ook om opportunistische redenen aanviel, wordt versterkt door Huets latere waardering voor Bilderdijk. In het jaar van de aanval, 1860, hield Huet een reeks lezingen over de 18e-eeuwse letterkunde. Daarin oordeelde hij positiever over Bilderdijk. Weliswaar bleef hij van oordeel dat Bilderdijk alleen naar Nederlandse maatstaven één van 'den grootsten dichteren uit zijnen tijd' kon worden genoemd, maar toch... Hij had nu meer oog voor de aantrekkingskracht die de woeste rebel Bilderdijk met zijn bezwaren tegen de geest der eeuw uitoefende op na hem komende geslachten – een aantrekkingskracht die zich, hoe je het ook wendt of keert, ook tot Huet zelf uitstreckte.

In 1869 publiceerde de in zijn tijd bekende, maar inmiddels vrijwel vergeten vertolker van het Verlichtingsdenken Johannes van Vloten een bloemlezing van Bilderdijks gedichten.⁸ Hij liet die vergezeld gaan van commentaar dat Huet in het verkeerde keelgat schoot. De Spinozist Van Vloten koesterde een sterke afkeer van Bilderdijk. Huet publiceerde een drietal beschouwingen over Bilderdijk en zijn critici. Allereerst over Van Vloten, die Bilderdijk geen recht zou hebben gedaan – vreemd argument voor een man die nog geen tien jaar daarvoor de vloer had aangeveegd met dezelfde Bilderdijk. Vervolgens kreeg Van Vlotens criticus S. Gorter, (jawel, vader van de dichter) van onder uit de zak. De doopsgezinde Gorter had in een recensie van Van Vlotens uitgave kritiek geleverd op Bilderdijks christocentrisme. Huet moest inmiddels niets meer hebben van de moderne theologie. Hij nam Bilderdijks aanvallen op de 'zeer verheven aandoeningen van het godsdienstig gemoed' van de moderne richting in bescherming. Een typisch voorbeeld van de uitersten die elkaar raken: de vrijdenker Huet voelde zich meer verwant met de semi-orthodoxe gelovige Bilderdijk dan met de moderne richting. Tegenover Van Vloten en Gorter stelde hij Jacob Geel. Die had in 1832 een lezing over Bilderdijk gehouden. Daarin wees hij zonder dralen op diens tekortkomingen, maar gaf Bilderdijk tevens alle eer en liet

hem zelfs een gefingeerd gesprek voeren met Schiller. Dat Huet de evenwichtige kritiek van Geel waardeerde heeft velen verbaasd. Praamstra weet zich niet goed raad met de Huet van de jaren zeventig. Terecht constateert hij dat Huet zijn opvattingen over de dichter Bilderdijk nooit heeft gewijzigd.⁹ Op 12 december 1873 oordeelde Huet nog eens in het *Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indië*: 'De werkelijk schoone en onsterfelijke verzen van Bilderdijk vullen niet meer dan één of twee boekdeelen. Het overige is onvoldragen proza, door den aan het rijm verslaafden auteur gemakshalve in dichtmaat gebragt'.¹⁰ Toch laat die constatering onverlet dat Huet Bilderdijk meer waardeerde dan voorheen. Zeker, Huet bleef spottend schrijven over Bilderdijk en vooral over zijn vereerders. Maar keerde hij zich in 1860 nog fel tegen de zelfgenoegzame zeurpriet Bilderdijk, in de jaren zeventig leek hij verwantschap te voelen met de boeteproofte, die ook zo lang het miskende genie had uitgehangen. Huets vrijwillige ballingschap in Indië zal daaraan niet vreemd zijn geweest. Ook hij voelde zich in Nederland onbegrepen en miskend.

In 1860 was Huet nog een en al bijtende spot geweest. In 1870 kon hij schrijven: 'Als men al de feilen in Bilderdijks leven uitgewischt, uit zijne dichtwerken al het onbeduidende of gerekte of gemaakte verwijderd, in zijne brieven alle onwaardige klagten geschrapt, zijne historische en filosofische en linguïstische schriften van al hunne personaliteiten en hunne magtspreuken gezuiverd heeft, houdt men een geest over, die geheel alleen op de vijf fakulteiten eener hogeschool gelijk'.¹¹

Zelfs Bilderdijks vrouwenliefde en seksuele begeerte vonden, bij alle spot, meer begrip. In 1873 verzorgde Van Vloten de uitgave *Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter*. In zijn begeleidend commentaar legde Van Vloten de schuld van Bilderdijks huwelijksperikelen geheel en al bij de dichter zelf. Bilderdijks eerste vrouw Katherina Rebecca van Woesthoven was in de ogen van Van Vloten het slachtoffer van een erotomane egoïst.

'... toch blijft het een feit, dat Bilderdijk's "ruiterlijkheid" veelal bestaat in het lanceren van de grofste dwaasheden en laster'

Huet nam Bilderdijk echter in bescherming, kritiseerde de selectieve brievenuitgave van Van Vloten en wees erop dat ook Katherina Rebecca van Woesthoven geen heilige mocht heten.

Huet in nog geen 15 jaar tijd dus veranderd van heftig criticus van Bilderdijk in evenwichtig beoordelaar? Praamstra houdt het erop dat Huet niet wezenlijk van oordeel was veranderd – althans niet over het dichtwerk. Geyl verweet Huet daarentegen 'onvastheid'. Ik denk dat beiden gelijk hebben maar niet het hele verhaal vertellen. Tot dat verhaal hoort ook Huets gevecht om een plaats onder de literaire zon. Hij vocht zich een weg naar binnen en trad uit de schaduw van de reusachtige eik die Bilderdijk heette. Eenmaal uit de schaduw in het volle licht, had hij ook weer oog voor de bijzondere boom die de eik Bilderdijk was.

Twee soorten liberalen

Hoeveel oog had Pieter Geyl voor de reusachtige eik Bilderdijk? Huet en Geyl gaan door voor liberalen. Zij gelden bij uitstek als representanten van de rede en van redelijkheid. Hun essays zouden voor alles een strijd voor redelijkheid en gematigdheid zijn. Maar brave en

kleinburgerlijke liberalen van het snit dat tegenwoordig terug te vinden is in de politieke partij D66, waren zij bepaald niet. Want Huet liberaal? Dat werd door zijn tijdgenoten lang gedacht. Maar Huet liet zich politiek gezien voor het karretje spannen van de conservatieve regering. In zijn laatste jaren ontpopte hij zich zelfs als een onvervalste reactionair, die zijn afschuw van de democratie niet onder stoelen of banken stak. Hij kon zelfs de roep om een sterke man niet weerstaan. En voor het vooruitgangsgeloof van het liberalisme had Huet al evenmin goede woorden over. Misschien kunnen alleen zijn groeiende afkeer van de godsdienst en zijn voorkeur voor 'redelijke', niet al te subjectivistische kunst 'liberaal' worden genoemd. Maar wat heet liberaal? Huets heftige, bij tijd en wijle onredelijke kritiek op Bilderdijk kan onmogelijk die van een klassieke negentiende eeuwse liberaal worden genoemd. Die kritiek is meer die van een Sturm und Dränger, al hult hij zich bij tijd en wijle in een liberale mantel. Geyl kan met meer recht 'liberaal' worden genoemd. Hoewel na de Tweede Wereldoorlog lid van de PvdA kan Geyl in politiek opzicht beschouwd worden als een vrijzinnig democraat, een soort links liberaal. En in geestelijk opzicht heeft hij op het eerste gezicht ook alles

**'Als men al de feilen in Bilderdijks leven
uitgewischt ... houdt men een geest over,
die geheel alleen op de vijf fakulteiten
eener hogeschool gelijk'**

van een klassieke liberaal: Geyl geloofde vurig in vooruitgang en in de toekomst van de Westerse beschaving. Hij moest niets hebben van ondergangspofeten als Oswald Spengler en, in de jaren dertig, Huizinga. Hij keerde zich na de Tweede Wereldoorlog tegen 'systeem-bouwers' als Toynbee en Romein. En hij hield geschiedschrijving voor een discussie zonder einde. Kan het liberaler? Toch kan de historicus Geyl met evenveel recht ook een gelovige worden genoemd. De heftigheid waarmee hij tussen de beide wereldoorlogen zijn strijd voerde voor de Groot-Nederlandse gedachte, verwijderde hem ver van het objectiviteitsideaal van de liberale historicus Robert Fruin.

In werkelijkheid was Geyl zijn leven lang 'een mens in opstand'. Het is niet duidelijk waar die opstandigheid vandaan komt. Zijn leerling H.W. von der Dunk heeft een verband gelegd met zijn ouderlijk huis. Geyls vader, arts in Dordrecht, leed aan depressies en drukte een zwaar stempel op het gezin. Geyl zou (ik volg hier Von der Dunk) op zichzelf zijn aangewezen en in die vrij machteloze situatie een sterke agressie hebben ontwikkeld. En bovendien een hunkering naar erkenning, die hij van het ouderlijk huis moest ontberen.¹²

Ik vind de redenering van Von der Dunk plausibel, al is die uiteraard nooit hard te maken. In elk geval dreigde Geyl met zijn voortdurende aanvallen op het historische establishment (die tevens een hunkering naar erkenning waren) begin jaren dertig zijn hand te overspelen. Daar kwam nog iets bij: de Grootnederlander Geyl begon met de opkomst van het nationaal-socialisme in bedenkelijk politiek vaarwater te verkeren. En al nam hij er bijtijds afstand van, Geyl behield bij sommige van zijn vakgenoten het imago van een rechtse houwdegen, die zich bovendien een scherp polemist toonde.

Geyl als polemist

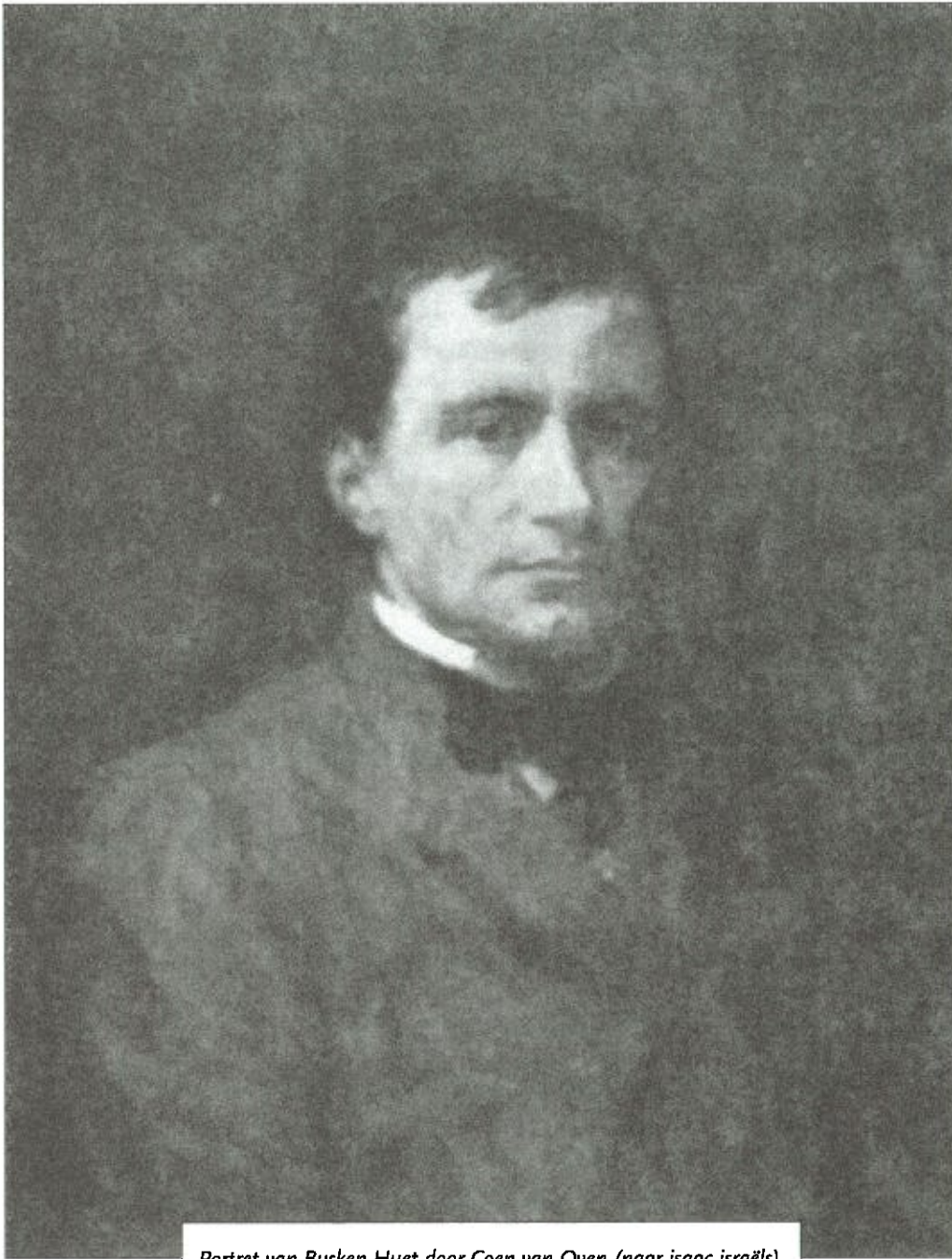
In zijn polemieken liet Geyl zich al vroeg kennen als een bestrijder

van 'mythen' en van heldenverering. Geen wonder dat Bilderdijk al spoedig zijn intellectuele pad kruiste. Bilderdijk keek immers niet op een mythe meer of minder: waar hij zijn eigen leven of dat van hem sympathieke figuren fraaier kon voorstellen dan in werkelijkheid verantwoord was, schroomde hij niet de geschiedenis naar zijn hand te zetten. Meest in het oog lopend was dat in zijn omvangrijke *Geschiedenis des Vaderlands*. Dat werk had Geyl nooit goed kunnen zetten. Toen hij in 1934 door het Bilderdijk-genootschap (zo'n genootschap was de kritische individualist Geyl op zichzelf genomen al wezensvreemd) een 'georganiseerde Bilderdijk-verheerlijking' ontwaarde, scherpte hij zijn pen en deed een harde aanval op 'Bilderdijk als historicus'. Geyl was niet de eerste die de historicus Bilderdijk bekritiseerde: tot in protestantse kring (Groen van Prinsterer!) waren de geschiedkundige kwaliteiten van Bilderdijk omstreden. Maar voor het Bilderdijk-genootschap vormde dat anno 1934 geen beletsel opgewekt de loftrumpet over de historicus Bilderdijk te steken. In een rede tot het genootschap verklaarde ondervoorzitter K.H.E. de Jong, docent Grieks-Romeinse mysteriën en parapsychologie¹³, dat de *Geschiedenis des Vaderlands* het enige overzichtswerk was dat blijk gaf van 'genialiteit'. Het referaat van De Jong was voor Geyl aanleiding voor een keiharde aanval op Bilderdijk en zijn volgelingen in het tijdschrift *Groot-Nederland*. Volgens Geyl was het juist Bilderdijks genialiteit die de geschiedschrijver in de weg zat. Want: 'Juist tegenover die veelheid en grilligheid van feiten en rijkdom van natuurlijk leven kon hij zijn onwereldse verbeelding en in zijn diep maar enkelvoudig beginsel de nodige vormkracht niet vinden'.¹⁴ Geyl zegt hier eigenlijk dat 'de veelheid der historische verschijnselen' zich niet laten verstaan vanuit een vooropgezet beginsel. Zeker niet als de geschiedschrijver over een zo levendige fantasie beschikt als Bilderdijk. Geyl toonde Bilderdijk als schaamteloze partijganger van Middeleeuwse vorsten en het Oranjehuis en citeerde uitbundig diens scheldpartijen tegen remonstranten en regenten.

Verdediger van Wagenaar

Waarom maakte Geyl zich zo boos over de historicus Bilderdijk? Wie zijn opstel goed leest, ziet dat het eigenlijk een verdediging is van Jan Wagenaars *Vaderlandsche historie*. De *Geschiedenis des Vaderlands* is wel omschreven als een 'een doorlopend commentaar op het geschiedwerk van Wagenaar'.¹⁵ Geyls aanval op Bilderdijk kan gelezen worden als een doorlopende verdediging van Wagenaar. Dat is ook niet zo vreemd. Wagenaars sympathie voor de Staten en de regenten, lag Geyl aan het hart gebakken. Wagenaar was bovendien een representant van de Verlichting. Weliswaar van de Nederlandse Verlichting waarin een opgewekt godsbesef samenging met een naïef geloof in de natuurwetenschap. Dat besef was de 20e-eeuwse agnost Geyl vreemd. Maar het was genoeg om voor Wagenaar in de bres te springen. Geyl ergerde zich aan de alom weerklinkende kritiek op Wagenaar: dat hij een feitenbrij leverde, saai proza schreef, geen beeld van de geschiedenis gaf. Want aan levendigheid mocht het Bilderdijk dan niet ontbreken 'als het op "ware geschiedvorsing" aankomt, had Wagenaar onvergelijkelijk ... veel grondiger en vruchtbaarder werk verricht. Zijn *Vaderlandsche Historie* geeft ... partijbeschouwing, maar zijn feiten zijn naarstig en methodisch bijeengegaaard en worden betrouwbaar meegedeeld'.¹⁶

Ook in latere geschriften bleef Geyl Wagenaar tegen Bilderdijk in bescherming nemen. In 1953 publiceerde Geyl *De Witten-oorlog, een*

Portret van Busken Huet door Coen van Oven (naar isaac israëls)

penmestrijd in 1757. Daarin kritiseert hij Fruin, die 'den ruwen heftigen toon' en het 'ronduit spreken' van Bilderdijk altijd nog prefereerde boven het 'behendig insinueren' van Wagenaar. Natuurlijk, Geyl begreep Fruin heel goed. Hijzelf was immers ook een man die gewend was ronduit te spreken. Maar: 'toch blijft het een feit, dat Bilderdijk's "ruiterlijkheid" veelal bestaat in het lanceren van de grootste dwaasheden en laster, terwijl Wagenaars "bedekte partijdigheid" immer althans op een historische grondslag rust'.¹⁷⁾

Dit citaat omvat in een notendop alle stokpaarden van Geyl: hij was wars van weidse vergezichten (behalve misschien dat ene vergezicht: de Grootnederlandse gedachte); hij wenste zo dicht mogelijk bij de bronnen te blijven en hij eiste een geschiedschrijving die alle

partijen zoveel mogelijk recht deed. Dat laatste zou 'liberaal' genoemd kunnen worden. Maar in zijn ergernis over Bilderdijks eenzijdigheid en gewelddadigheid sloeg Geyl door en miskende de verdienste van de *Geschiedenis des Vaderlands*. Geyl erkende dat 'het meest oorspronkelijke gedeelte' van de *Geschiedenis des Vaderlands* het deel over de Middeleeuwen was. Maar, zo oordeelde hij: 'Ook hier leverde Bilderdijk geen grondslag waarop verder te bouwen viel.'

Dat oordeel zou hij nooit herzien. In 1956 citeerde hij zichzelf nog eens in zijn grote artikel 'Een eeuw strijd om Bilderdijk'. Hij deed dat in een bespreking van het bekende *Gedenkboek* over Bilderdijk. Daarin had J.C. Breen warme woorden gewijd aan de *Geschiedenis des Vaderlands*. Breen was niet de enige. Ook Jan Romein, in alles de

tegenpool van Geyl, sprak met waardering over Bilderdijs geschiedwerk. Romein had in hetzelfde jaar 1935 onder exact dezelfde titel ('Bilderdijk als geschiedschrijver') een artikel gewijd aan de *Geschiedenis des Vaderlands*. Romein oordeelde genuanceerder over Bilderdijs bijdrage aan de geschiedschrijving: 'Bilderdijk heeft wel geen juiste, maar hij heeft toch een andere kijk op onze Middeleeuwen gehad dan Wagenaar, niet alleen omdat hij begreep, dat de structuur der maatschappij in de Middeleeuwen een andere was, maar vooral omdat hij bij zijn waardering ervoor niet, als Wagenaar, geremd werd door de dogmatische voorstelling van een steeds verder voortschrijdende ontwikkeling naar de beschaving en

Geyl moet in Bilderdijk, hoe anders ook diens inzet was, 'de mens in opstand' herkend hebben.

"de vrijheid", uit de barbarie en tirannie der Middeleeuwen. Voor Bilderdijk waren de Middeleeuwen niet meer iets voorlopigs, waar iets beters, maar iets eigens, waarop een terugslag volgen zou. En hij heeft daarmee de Nederlandse geschiedschrijving een dienst, zij het een negatieve dienst bewezen.¹⁸⁾

Geyl, nooit een vriend van Romein¹⁹⁾, gaf schoorvoetend toe dat Romein hier een punt had. 'Hij leerde mij het een en ander omtrent het middeleeuws gedeelte waaraan hij meer aandacht gaf dan ik gedaan had', schreef Geyl in 1956 zuinig.²⁰⁾ Maar voor het overige werd Romeins waardering voor de historicus Bilderdijk neergesabeld. Ten dele op terechte gronden: Romein had Bilderdijk wel erg vroom voorgesteld door nauwelijks aandacht te schenken aan de eindeloze scheldpartijen. Maar Geyl kon niet door de scheldpartijen heen zien. Die kwamen hem zo onredelijk voor, dat hij een heftige drang voelde Bilderdijk voor en eens en altijd van het historisch toneel te meppen. Romein zag hier scherper: Bilderdijk had (misschien wel zijns ondanks) de nationale geschiedschrijving van de negentiende eeuw voorbereid. Zoals Romein schreef: 'Via Bilderdijk en zijn althans begrijpen willen van de Roomse Kerk, via zijn waardering van het Rooms verleden konden de katholieken tot de Nederlandse geschiedenis doordringen'.²¹⁾

Het is de spreekwoordelijke ironie van de geschiedenis dat Geyl die kwaliteit van de *Geschiedenis des Vaderlands* nooit heeft kunnen zien. Want juist Geyl werd door twintigste eeuwse rooms-katholieke geschiedschrijvers als L.J. Rogier als een held beschouwd. Geyl was immers de man geweest die het beeld van de Republiek als protestantse natie zo'n gevoelige klap had toegebracht in zijn *Geschiedenis van de Nederlandse stam*.

Onredelijke nadruk op redelijkheid

Geyl wilde de historicus Bilderdijk dus op de mestvaalt van de geschiedenis werpen omdat hij niet tegen diens onredelijkheid kon. Geyl legde onredelijk nadruk op redelijkheid. Hij vond dat Bilderdijk als historicus geen maat hield. Hier valt een parallel te trekken met Huet: ook hij vond dat Bilderdijk geen maat hield – maar dan in zijn gedichten. Evenals Huet was Geyl overigens niet blind voor de 'grote figuur' Bilderdijk. Als hem iets innam voor Bilderdijk, dan was het diens verzet tegen de burgerlijkheid van zijn tijd. Daarom kon Geyl schrijven: 'De hartstocht waarmee Bilderdijk de geest van zijn tijd

verwierp, heeft iets geweldigs. Het triomferend en triomfantelijk rationalisme vond in hem een driftig en hardnekkig neen-zegger. Die koppige dwarsheid werkt, ook bij de lezer van nu, vaak prikkelend, die wilde uitvallen lokken een lach uit. Maar dat verzet vertegenwoordigde toch een diepe menselijke behoefte, en als men wees wordt van het faciele optimisme van zijn tijdgenoten en van zijn oppervlakkig gemoedsleven, dan vindt men soms in de "zonderlinge", de "grimmige" Bilderdijk onsterfelijke wijsheden'.²²⁾ Geyl moet in Bilderdijk, hoe anders ook diens inzet was, 'de mens in opstand' herkend hebben. Toch overheerste bij Geyl de afkeer. Die afkeer nam toe naarmate hij ouder werd. Dat is een groot verschil met Huet, die allens milder over Bilderdijk zou oordelen.

Geyl was in 1956 moralistischer en negatiever dan in 1935. Toen hij de historicus Bilderdijk de maat nam, kon hij nog schermen met nuchtere bronnenkritiek. In 1956 besprak hij in een serie artikelen in *De Gids* 'een eeuw strijd om Bilderdijk'. Daarin bekritiseerde Geyl 'de hele Bilderdijk' – dus ook de erotomaan, de politieke draaikont en vooral de godvruchtige. Geyl heeft altijd iets met de godsdienst gehad. Dat lijkt een merkwaardige constatering voor een man die tegen de onvolprezen interviewer George Puchinger ooit opmerkte dat hij nooit 'enige neiging' had 'om de rooms-katholieke kerk of het protestantisme te naderen. Nee, dat is nooit een probleem voor me geweest'.²³⁾ Geyl was een rationalist – een romantisch rationalist misschien, maar een rationalist. Hij geloofde bovendien zozeer in zichzelf dat een godsgeloof hem vreemd was. Evenals bij Huet ging Geyls rationalisme gepaard met een nauwelijks te bedwingen hartstocht. Geen wonder dat ook Geyl gelovigen met argusogen volgde. In zijn herdenkingsrede verklaarde L.J. Rogier Geyls bestrijding van vooral protestantse auteurs zo: 'Zo hij zich tegen paladijnen van een strijdbaar christendom, met name tegen Bilderdijk en Groen van Prinsterer, afzette, gebeurde dit alleen, als zij de vaderlandse geschiedenis reconstrueerden vanuit een apriorisme en tot een bepaald doel. Dit was in zijn oog een wraakroepende zonde.'

Voor wat betreft Groen van Prinsterer heeft Rogier gelijk. 'Fruin contra Groen'; 'Groen contra Motley' en nog zo enkele titels: bij verschillende gelegenheden heeft Geyl de historicus Groen bestreden. Hij verweet hem een deterministische en schematische geschiedbeschouwing – maar nooit heeft hij Groens innige en diepe geloofsovertuiging in twijfel getrokken. In het geval van Bilderdijk lag dat anders. Bestreed Geyl in 1935 nog vooral de historicus Bilderdijk, in 1956 nam hij ook de gelovige Bilderdijk op de korrel. En dan niet alleen de gelovige die Gods hand in de geschiedenis zag opduiken waar het hem te pas kwam. Nee, de gelovige Bilderdijk an sich. Geyl moest vooral niets hebben van Bilderdijs christocentrisme. Hij achtte de verscheidenheid der mensen hoger dan de gerichtheid op die ene, tot verlosser geproclameerde verschijning uit Nazareth. Zijn afschuw werd nog versterkt door de onnavolgbare wijze waarop Bilderdijk zijn seksuele lust koppelde aan extatische verheerlijking van een almachtig god. Een ieder die over Bilderdijs geschiedbeschouwing én over diens bevindelijkheid in vergoelijkende termen sprak, kon op Geyls hoon rekenen. Zijn afrekening met de figuur Bilderdijk culmineerde niet toevallig in een afrekening met de man die hem jarenlang zowel ver als nabij was: F.C. Gerretson. Gerretson was de man, die zij aan zij met hem had gestaan bij hun strijd voor de Grootnederlandse gedachte. Hij was ook de man die Geyl in 1936 aan het professoraat had geholpen. Maar behalve hun heftigheid en

(in Geyls geval gematigd) conservatisme hadden ze weinig gemeen. Gerretson was de dichter die Geyl wel had willen maar niet kon zijn. Gerretson was de diep gelovige, de monarchist, Geyl de vrijdenker en republikein. In de jaren vijftig waren de betrekkingen tussen Gerretson en Geyl weer eens op een dieptepunt – ditmaal zou er nooit meer een herstel volgen.

Bilderdijk was een belangrijke figuur in die definitieve breuk die zich enkele jaren voor de dood van Gerretson (in 1958) zou voltrekken. Gerretson had in de loop der jaren diverse keren blijk gegeven van idolate bewondering voor Bilderdijk.²⁰ In zijn kritiek op Gerretson kwamen al Geyls bezwaren tegen Bilderdijk tezamen: zijn bezwaren tegen diens vroomheid, die Geyl als een dekmantel beschouwde waaronder Bilderdijk zijn turbulente huwelijksleven kon rechtvaardigen; zijn bezwaren tegen Bilderdijk als 'politieke weerhaan', die nu eens Oranje, dan het volk en later nog de Franse koning vleide; en zijn bezwaren tegen Bilderdijk als bestrijder van het Verlichtingsdenken. De polemiek van Geyl tegen Gerretson in *Een eeuw strijd om Bilderdijk* was vlijmscherp. Het is een dramatisch stuk en wel om deze reden: Geyl bezegelde met deze polemiek het einde van een vriendschap waarin hij al jaren niet meer geloofde. Meestal bloedt een vriendschap in zo'n geval dood. Goede vrienden doen er vaak het zwijgen toe. Zo niet Geyl: hij greep Bilderdijk aan om zijn vroegere vriend nogmaals de les te lezen. Het zegt iets over zijn afkeer van Bilderdijk en voor zijn afkeer van iedereen die goede woorden voor Bilderdijk over had. Geyl was onredelijk in zijn eis tot redelijkheid, in zijn eis maat te houden. Hij stelde die eis heftig en soms zelfs gewelddadig aan bewonderaars van Bilderdijk. Datzelfde deed ook Huet. Achter hun onmiskenbare vrijdenken en liberalisme, ging een heftigheid schuil die iets van hun artistieke temperament verraadt.

Zicht op Bilderdijk

De strijd van Huet en Geyl tegen de megalomane Bilderdijk is te lezen als een zelfportret. Maar leert het ons ook iets over Bilderdijk? Die vraag laat zich niet zo gemakkelijk beantwoorden als het lijkt. Het lijkt alsof Huet en Geyl een karikatuur van Bilderdijk hebben gemaakt door zozeer de negatieve kanten van de man en zijn werk te benadrukken. In zekere zin is dat ook zo. Wie in de volle breedte en evenwichtig over Bilderdijk geïnformeerd wil worden, vindt elders meer van zijn gading. En toch leren Huet en Geyl ons ook iets over Bilderdijk. Meer dan uit het werk van zijn bewonderaars kan worden afgelezen, blijkt juist uit het verzet van Huet en Geyl hoezeer Bilderdijk op gespannen voet stond met de Nederlandse traditie, die gekenmerkt wordt door een sober maar niet somber geloof en gematigde maar niet matte politiek-maatschappelijke denkbeelden. Bilderdijks grootheid school in zijn on-Nederlandse allure. Iets daarvan hebben Huet en Geyl herkend (en soms schoorvoetend ook erkend) en vervolgens bestreden. Zij, onredelijk felle vertegenwoordigers van die typisch Nederlandse redelijkheid, hebben met hun felle kritiek op de 'on-Nederlandse' Bilderdijk een grotere bijdrage geleverd aan diens naam en faam dan al zijn bewonderaars bij elkaar. Dat mag wel de ironie van deze geschiedenis worden genoemd.

Noten

- 1) Olf Praamstra, *Gezond verstand en goede smaak. De kritieken van Conrad Busken Huet* (Amstelveen 1991) 59.
- 2) C.G.N. de Vooy, *Conrad Busken Huet* (Den Haag 1949) 11.
- 3) W.L.M.E. van Leeuwen, *Drie vrienden: Ter Braak, Marsman, Du Perron* (Amsterdam 1969) 13.
- 4) Praamstra, *Gezond verstand*, 54.
- 5) Dat verband is al gelegd door Jan en Annie Romein. Zie: 'Conrad Busken Huet: Schrijver van beroep en roeping', in: *Erfolgers van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. Deel IV. De negentiende eeuw (Amsterdam 1947, zesde druk) 119.
- 6) Geciteerd in Praamstra, *Gezond verstand*, 61.
- 7) Vgl. Wim Berkelaar, 'Uitgeblust nihilisme: over W.F. Hermans, zijn biografie, zijn bewonderaars en zijn critici', *Vooy's Tijdschrift voor Letteren* 17 (nummer 3-4) 30-38, aldaar 32.
- 8) Een goede inleiding op Van Vloten biedt C. Offringa, 'De wijsgerige geschiedkunde van Johannes van Vloten: Aufklärung en liberalisme', in J.A.L. Lancée, red., *Mythe en werkelijkheid. Drie eeuwen vaderlandse geschiedbeoefening (1600-1900)* (Utrecht 1979) 200-249.
- 9) Praamstra, *Gezond verstand*, 87.
- 10) C. Busken Huet, *Litterarische Fantasien en Kritieken*, dl. 25 (Haarlem 1909) 231.
- 11) Geciteerd bij Praamstra, *Gezond verstand*, 85. De identificatie die Huet moet hebben gevoeld met Bilderdijk na zijn (Huets) verblijf in Indië, is door Geyl al opgemerkt. Ik deel zijn standpunt in deze. Zie P. Geyl, 'Een eeuw strijd om Bilderdijk', in P. Geyl, *Van Bilderdijk tot Huizinga. Historische toetsingen* (1963) 29.
- 12) H.W. von der Dunk, 'Pieter Geyl. History as a Form of Self-Expression', in A.C. Duke en C.A. Tamse, red., *Clio's mirror: historiography in Britain and the Netherlands. Papers delivered to the eighth Anglo-Dutch historical conference* (Zutphen 1985) 185-214.
- 13) Over De Jong is meer interessants op te merken: hij zweepte in zijn jonge jaren met het Italiaanse fascisme en mag zelfs tot een der eerste sympathisanten worden gerekend. Het is hier niet de plaats daarover uit te wijden. Zie daarom: L. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam 1956).
- 14) P. Geyl, 'Bilderdijk als geschiedschrijver', in P. Geyl, *Kemproblemen van onze geschiedenis. Opstellen en voordrachten 1925-1936* (Utrecht 1937) 221-239. Aldaar 224.
- 15) Joris van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Hilversum 1998) 543.
- 16) Geyl, 'Bilderdijk als geschiedschrijver', 237.
- 17) P. Geyl, 'De Witten-oorlog, een pennestrijd in 1757', in P. Geyl, *Pennestrijd over staat en historie. Opstellen over de vaderlandse geschiedenis* (Groningen 1971) 131-274. Aldaar 141.
- 18) Jan Romein, 'Bilderdijk als geschiedschrijver', in Jan Romein, *Het onvoltooid verleden. Cultuurhistorische studies* (Amsterdam 1948) 265-275. Aldaar 271.
- 19) Zie voor de verhouding Geyl-Romein: André Otto, *Het ruisen van de tijd. Over de Theoretische Geschiedenis van Jan Romein* (Amsterdam 1998) 231-238.
- 20) Geyl, 'Een eeuw strijd om Bilderdijk', 53.
- 21) Romein, 'Bilderdijk als geschiedschrijver', 275.
- 22) Geyl, 'Bilderdijk als geschiedschrijver', 222.
- 23) G. Puchinger, *Gesprekken over Rome-Reformatie* (Delft 1965) 136.
- 24) Gerretsons beschouwingen over Bilderdijk, gepubliceerd in respectievelijk 1910, 1931, 1949 en 1956, zijn herdrukt in G. Puchinger, red., C. Gerretson, *Verzamelde werken I* (Baarn 1973). Geyl reageerde in 'Een eeuw strijd om Bilderdijk' (57-74) overigens niet op het artikel uit 1931.

Personalialia

Wim Berkelaar studeerde geschiedenis en is redacteur van het *Historisch Nieuwsblad*. Hij schreef *De schaduw van de bevridders. Geallieerde oorlogsmisdaden tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen 1995) en publiceerde verder over het existentialisme en de schrijver W.F. Hermans. Hij is momenteel werkzaam voor de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO).

Adres: Wolter Heukelslaan 36/a, 3581 SR Utrecht, 030-2510438,
email: w.berkelaar@wxs.nl

Willem de Clercq: sensitief en veelzijdig Réveilfiguur

Recentelijk verschenen twee interessante boeken over twee vooraanstaande mensen uit het Réveil. Het eerste is een ideeënhistorische studie van Van Eijnatten over *Bilderdijk*¹, het tweede een kroniek van het leven van Willem de Clercq door achter-achterkleinzoon W.A. de Clercq.² Van Eijnattens boek heeft commotie teweeggebracht.³ Daarin vindt weliswaar geen beeldenstorm plaats, maar wordt een fundamentele herziening van de waardering van *Bilderdijks* ideeënwereld bepleit. Van Eijnattens visie blijft hier buiten beschouwing, maar we kunnen wel constateren dat zijn studie het orthodox-protestantse beeld van *Bilderdijk* beeld sterk aantast. Een christen-theosoof⁴ is immers een heel andere verschijningsvorm dan de vader van het Réveil.⁵

Willem de Clercq

- O.W. Dubois -

Een centrale vraag die te stellen valt, is of de publicatie van W.A. de Clercq eveneens aanleiding geeft tot herziening van een ander, in brede kring geliefkoosd beeld: De Clercq als sensitief en uiterst gewetensvol christen. Voor we een antwoord formuleren op deze vraag, geven we eerst een overzicht van enkele oudere beelden van De Clercq.

Willem de Clercq (1795-1844) heeft een geheel eigen plaats in onze geschiedenis. Naar een mooi woord van de historicus en dichter

Gerretson is in de schitterende pleiade van het Réveil het heldere en milde licht van De Clercqs ster terstond herkenbaar.⁶ Dit licht schijnt op de mens De Clercq die bij uitstek een gevoelsmens was.⁷ In Willem de Clercq vinden we het innig verband tussen Réveil en Romantiek.⁸ Zijn gevoelsleven bepaalde ook zijn geloofsleven en leidde hem, door alle verwarring heen, tenslotte tot een stille overgave aan Christus.⁹

Deze concentratie op de gevoelsmens De Clercq - onafscheidelijk verbonden met de christen De Clercq - vindt ongetwijfeld haar bron in De Clercqs *Dagboek*¹⁰, de door Allard Pierson samengestelde selectie uit de "Mémoires" van De Clercq die in handschrift meer dan dertigduizend bladzijden tellen.¹¹ In bijna zeshonderd bladzijden wordt een beeld gegeven van

De Clercqs leven vanaf zijn vroege jeugd tot aan zijn overlijden en maken we hem mee in allerlei aspecten van zijn bestaan: improvisator, letterkundige, zakenman, echtgenoot, vader en vriend. Niet minder als gelovige. Louter kroniek was echter niet Piersons opzet.

Piersons blik was gericht op De Clercqs innerlijk leven. Dit bepaalde zijn keuze en zijn invoelend en liefdevol commentaar. Zo is het *Dagboek* vooral een spiegel

van De Clercqs fijn ontwikkeld gemoeds- en geloofsleven geworden. Generaties lezers en historici hebben Piersons liefde voor De Clercq overgenomen. Ook mij is dit beeld van De Clercq als gevoelsmens en romantisch christen lief. Piersons *Dagboek* is een monument in de geschiedenis van het Nederlandse gevoels- en geloofsleven.

Een zelfde beeld van De Clercq schetsen de dames C.E. te Lintum en M.E. Kluit. Ook bij deze schrijfsters valt het licht vooral op de overgevoelige mens die steeds minder tegen het leven opgewassen was. Al drie de auteurs schetsen de ontwikkelingsgang van De Clercq als uiteindelijk een tragische. Al in 1828, na de eerste ontmoeting met Kohlbrugge, die op De Clercqs leven een negatieve invloed zou krijgen, neemt Pierson een hellend vlak waar.¹² In zijn laatste jaren zou De Clercq zelfs gebukt gaan onder toegenomen lichaamszwakte en zenuwachtigheid.¹³ Mevrouw Te Lintum spreekt in haar sterk psychologische benadering van een breuk in de Clercqs ontwikkelingsgang.¹⁴ Mevrouw Kluit typeert diens laatste jaren

als zeer zwart.¹⁵ Deze beelden zijn op zich niet onjuist, maar in hun concentratie op De Clercq's zielenleven kunnen zij niet ontkomen aan het gevaar van een eenzijdig beeld van De Clercq's persoonlijkheid.

De eenzijdigheid van Pierson, weliswaar een bewuste en liefdevolle eenzijdigheid, werd reeds opgemerkt door een tijdgenoot: Johannes Bosscha (1797-1874), hoogleraar in de klassieke letteren en een levenslange en intieme vriend van De Clercq.¹⁶ Bosscha had bewondering voor Piersons weergave en hij roemde met name het beeld van De Clercq's jeugd- en jongelingsjaren; elke beweging van diens fijn bewerkte ziel werd daarvoor voor onze verbeelding zichtbaar.¹⁷ Voor latere jaren miste Bosscha echter een overzicht van De Clercq's leven als zakenman en ter aanvulling van Pierson schreef hij daarom een levensschets van De Clercq waarin juist diens leven als zakenman, eerst als secretaris en later als directeur van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM), centraal stond. Naar Bosscha's mening was De Clercq's persoonlijkheid zo veelzijdig dat men als het ware verschillende levensbeschrijvingen van hem kon geven. Op de veilingen van de NHM was hij een geheel andere persoon dan tijdens godsdienstige bijeenkomsten met geestverwanten.¹⁸ Bosscha's

De Clercq's persoonlijkheid is zo veelzijdig dat men als het ware verschillende levensbeschrijvingen van hem kan geven

levensbeschrijving geeft inderdaad een veelzijdiger beeld dan het *Dagboek*. Wordt in het laatste, zoals we zagen, de uiteindelijk tragische *Werdgang* van een steeds gewetensvoller en tot benauwenis toe twijfelend mens getekend, bij Bosscha, zien we, naast andere meer persoonlijke aspecten, vooral de flinke zakenman, die als directeur van de NHM en grondlegger van de Twentse textielindustrie een belangrijke plaats in onze sociaal-economische geschiedenis inneemt.

Indrukwekkend is de maatschappelijke arbeid die door De Clercq is verricht en die door Bosscha uitvoerig wordt beschreven. Het beeld van deze handelende, praktische De Clercq - tot aan zijn dood een bekwaam en volijverig topfunctionaris van de NHM¹⁹ - corrigeert inderdaad de eerder gesignaleerde eenzijdigheid in Piersons *Dagboek*. Overigens stelt Bosscha de zakenman De Clercq niet tegenover, maar naast de gevoelsmens De Clercq.

De Clercq over De Clercq

Welke Willem de Clercq vinden wij nu in W.A. de Clercq's uitgave? Eerst iets over de opzet. Evenals bij Pierson betreft het hier een selectie uit de "Mémoires", door de auteur, die eerder een bloemlezing uit de "Mémoires" van 1813 van zijn betovergrootvader uitgaaf²⁰ en een reisjournaal van deze uit 1814.²¹ De selectie is omgezet in hedendaags Nederlands en waar nodig van soms persoonlijk getint commentaar voorzien. De "Mémoires" worden op de voet gevolgd en zijn door de auteur in vijftien hoofdstukken geordend. We geven een impressie. Willem de Clercq was zakenman improvisator, auteur van literair-historische verhandelingen en één van de voornaamste vertegenwoordigers van het Réveil. Al deze aspecten komen in deze uitgave aan bod. Daarnaast zien wij hem in de kring van gezin en vrienden.

Ten opzichte van het *Dagboek* onderscheidt deze uitgave zich door een relatief grote aandacht voor het zakenleven, een aspect waaraan W.A. de Clercq, zelf zakenman, al eerder aandacht besteedde.²² Terecht: dit was immers de sfeer waarin De Clercq zich elke dag bewoog. Aanwijzingen dat de gevoelsmens De Clercq zou hebben geleden onder de zakenman De Clercq vinden

wij niet. De Clercq hield van zijn werk en bewoog zich in zakenkringen even gemakkelijk als in literaire kringen. De NHM is van veel betekenis geweest voor de ontwikkeling van de Nederlandse economie. Directeur De Clercq heeft hieraan een belangrijk aandeel gehad. Zonder hem was er geen bloeiende Twentse textielindustrie ontstaan. Hierbij moet worden opgemerkt dat De Clercq, als sociaal bewogen mens, deze industrie niet primair in termen van economisch gewin zag. Voor hem ging het hier in de eerste plaats om bestrijding van de grote werkloosheid onder de bevolking.

De Clercq's capaciteiten werden algemeen erkend en het had in de lijn der verwachting gelegen dat hij nog eens president-directeur zou worden. Het heeft niet zo mogen zijn. Hij werd gepasseerd. W.A. de Clercq, die zich in deze bij Bosscha aansluit, geeft hiervoor een aantal redenen, onder meer zijn overgang (1831) van de doopsgezinde gemeente (het bolwerk der geld-aristocratie) naar de Nederlandse Hervormde Kerk en een zekere wereldmijding.²³ Hoe het zij: De Clercq heeft geleden onder deze afwijzing. De benoeming tot president-directeur zou immers de kroon op een mooie carrière zijn geweest. W.A. de Clercq merkt hierbij op dat we ons kunnen afvragen waarom de bescheiden De Clercq zo bijzonder graag president wilde worden. Het antwoord moet vermoedelijk in de behoefte aan zelfbevestiging worden gezocht, aldus de auteur die zijn betovergrootvader niet ambitieus zou willen noemen, al had deze wel de ambitie om de top te bereiken. De nuance van deze onderscheiding is mij persoonlijk niet helemaal duidelijk.

De Clercq was dus niets menselijks vreemd. Evenals iedereen had hij behoefte aan erkenning en waardering. Tegelijkertijd zag hij scherp de betrekkelijkheid hiervan in en reageerde hij kritisch op eigen gevoelens. Dit bleek bijvoorbeeld bij een kortstondige ontmoeting met kroonprinses Anna Paulowna, die met hem, topfunctionaris bij de NHM, beroemd improvisator en schrijver van een bekroonde letterkundige verhandeling, ternauwernood een woord wisselde. De hofwereld vond hij weliswaar niet aantrekkelijk, "maar er is een fijner vergif, dat ik al zo licht zou kunnen inslurpen. Willem, Willem! alles is ijdelheid".²⁴ Juist deze zelfkritiek, waar we heel wat meer staaltjes van tegenkomen, maakt de mens De Clercq zo sympathiek.

De Clercq's uiterlijk leven was rijk gevuld en hij hield van de omgang met mensen die zijn functie met zich meebracht, evenals van die met familie en vrienden. Dit leven verloor zich echter beslist niet in vrijblijvende en oppervlakkige beleving van steeds weer nieuwe gevoelens en ervaringen. De grondslag ervan, zo zou men kunnen zeggen, werd van jongsaf aan gevormd door liefde voor "al wat waar, al wat waardig, al wat rechtvaardig is, al wat rein, al wat beminnelijk, al wat welluidend is, al wat deugd heet en lof verdient".²⁵

Al belangrijker echter werd zijn geloofsleven en mede onder invloed van Da Costa voltrok zich bij De Clercq een wending van het rationalistisch en deugdzaam geloof, dat velen van zijn tijdgenoten aanhingen²⁶, naar het gevoelig-orthodox christendom van het Réveil. Zijn steeds groter wordende verlangen naar en concentratie op het éne nodige, waaraan hij ook zijn improvisatietalent dienstbaar wilde maken, deed hem lijden onder de oppervlakkigheid van veel gesprekken. Tekenend in dit verband is zijn reactie op een avond met vrienden in 1831. De sfeer was zo hartelijk als maar kon, "doch waar Christus niet het punt der vereniging is, daar blijft altijd leegte bestaan, daar weet men niet waartoe men bij elkander gekomen is".²⁷ We zien hier weer eens de diepe geloofsernst van het Réveil. Het was al bekend uit het *Dagboek* en de studie van mevrouw Te Lintum, en ook wij hebben in onze dissertatie²⁸ veel aandacht hieraan besteed, dat Kohlbrugge op De Clercq's geloofsleven een desastreuze invloed heeft uit-

geoeffend. In deze uitgave wordt dit nog eens bevestigd. Kohlbrugge en zijn aanhangers Barbe en Mietje Schey hebben De Clercq in grote geestelijke verwarring gebracht. Met mededogen lezen we De Clercq's geloofsstrijd. Voor auteur W.A. De Clercq "is het een raadsel hoe een intelligent, geniaal mens als De Clercq, zich zo kon laten tiranniseren door de fanaticus Kohlbrugge en diens satellieten Barbe en Schey. Het is duidelijk dat hij het absolute geloof zocht en hij meende dat te kunnen vinden bij Kohlbrugge, een neurotisch mens. Maar dan botste hij tegen de bezwaren van Kohlbrugge ten aanzien van de goede werken. Die wilde de Clercq niet loslaten".²⁹

De Clercq stelde hoge eisen aan zichzelf. Dit gold zowel voor zijn functioneren als zakenman als voor zijn geloofsleven. Het gold ook de opvoeding van zijn kinderen, waarvan met name de oudste zoon hem veel zorgen baarde. Eerlijk bekende hij zichzelf tegenover dit begaafde maar lastige kind niet altijd de juiste toon te kunnen vinden. Hij nam het zichzelf kwalijk als hij zich door zijn drift had laten meeslepen. Andere keren blijkt eveneens dat De Clercq niet alleen een gevoelig, maar soms ook een driftig mens was. Tegelijkertijd doet zich echter ook de christen De Clercq kennen, die God bidt om beheersing van zijn drift en Hem vraagt om liefde en geduld. Ook hier vertoont De Clercq zich voor ons van een herkenbare zijde, een medemens en geloofsgenoot over de afstand van de tijd heen.

Andere keren blijkt eveneens dat De Clercq niet alleen een gevoelig, maar soms ook een driftig mens was

Plaatsbepaling

De auteur komt ook tot een eigen plaatsbepaling tegenover zijn betovergrootvader. Hij voelt zich aan hem verwant als zakenman. Verwantschap is er ook met betrekking tot het christelijk geloof, al gelooft hij in de Heiland op een andere manier dan Willem de Clercq, een opmerking die jammer genoeg niet nader wordt toegelicht. Bewondering heeft hij voor De Clercq als zakenman en voor diens sociale bewogenheid. Ergernis was er aanvankelijk ten aanzien van de overgave aan Kohlbrugge. Dit schiep weer afstand. Maar toen hij vanaf maart 1843 zeer ernstig begon te tobben "begon ik medelijden met hem te krijgen en wel in de meest letterlijke zin. Ik leed met hem mee en ik beleefde zijn overlijden als een verlossing voor de man van wie ik in de loop der jaren veel ben gaan houden. Mijn conclusie luidt: Willem de Clercq was een geniaal, zeer hoogstaand en barmhertig mens. Hij straalde warmte en liefde uit".³⁰ Graag sluiten we ons bij deze conclusie aan.

De hier geselecteerde fragmenten van de "Mémoires" geven een veelzijdig beeld van De Clercq. Met Bosscha, die hiertoe een goede aanzet heeft gegeven, kunnen we inderdaad spreken van een veelzijdige De Clercq, een veelzijdigheid van stemmingen ook, van "himmelhoch jauchzend zum Tode betrübt".³¹ Maar bij een gevoelsmens als De Clercq was, hoeft ons dat natuurlijk niet te verwonderen. Het interessante van deze uitgave is dat we deze gevoelsmens, aan wiens schoonzuster Maria Boissevain van Heukelom vooral juist de zonnige en blijmoedige kanten van zijn karakter waren opgevallen³², in een veelheid van aspecten van het gewone leven leren kennen.

Het beeld dat uit deze selectie van de "Mémoires" oprijst verschilt in essentie niet van dat van Pierson en andere auteurs. In tegenstelling tot Van Eijnattens boek over Bilderdijk geeft deze uitgave geen aanleiding tot herziening van een traditioneel en geliefd beeld van een vooraanstaand

Réveilfiguur. De Clercq blijft een mens met een fijn ontwikkeld gemoeds- en geloofsleven, een poëtisch christen³³; alleen is dankzij deze publicatie ons beeld, dat misschien iets teveel door Pierson c.s. en iets te weinig door Bosscha was gevormd, van hem aangevuld en genuanceerd. Meer dan in het *Dagboek*, zien wij De Clercq in allerlei aspecten van het dagelijks leven, vooral van het zakenleven. Dit mooi uitgevoerde boek verdient dan ook veel waardering.

NOTEN

- 1) J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Hilversum 1998).
- 2) W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)* (Amsterdam 1999).
- 3) Zie: W. van der Zwaag, 'De Bilderdijk-conceptie van Joris van Eijnatten', in: *Liter*, no.6. 1999, 87-92 en (ongepubliceerd) *Verslag van de Lustrumconferentie van de Vereniging van Christen-Historici (VCH) "Bilderdijk in meervoud"* op zaterdag 6 november 1999.
- 4) Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 17. Hier deze typering, met nadruk op christen.
- 5) Verwijzing naar: W. van der Zwaag, *Willem Bilderdijk, Vader van het Réveil* (Houten 1991).
- 6) C. Gerretson, 'Willem de Clercq. Rede gehouden voor de Stichting 'Réveil-Archief' op 4 februari 1944 te Amsterdam in de Universiteitsbibliotheek ter gelegenheid van de honderdste sterfdag van Willem de Clercq', in: F.C. Gerretson, *Verzamelde werken*, uitgegeven door G. Puchinger, deel 4: Geschiedenis (Baarn 1974) 218.
- 7) *Ibid.*, 221.
- 8) *Ibid.*, 225. Zie hierover verder: H. Reeser, 'Réveil en Romantiek', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*. Nr.30 [1985], 2-14. Geheel in de traditie van Pierson spreekt Reeser van de bevindelijke, introverte De Clercq, 'Reveil en Romantiek', 9.
- 9) *Ibid.*, 226.
- 10) *Willem de Clercq naar zijn Dagboek*. Door A. Pierson met medewerking van De Clercq's jongste kleindochter, 2 delen [in één band] (Haarlem, 1889). De eerdere uitgave van 1869 was niet in de handel.
- 11) De Clercq, *Willem de Clercq*, 7.
- 12) *Dagboek*, dl.2, 67.
- 13) *Ibid.*, 247.
- 14) C.E. te Lintum, *Willem de Clercq. De mensch en zijn strijd* (Utrecht 1938) 178.
- 15) M.E. Kluit, *Het protestantisme Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* (Amsterdam, 1970) 422.
- 16) *Dagboek*, dl.2, 6,7.
- 17) J. Bosscha, *Willem de Clercq herdacht*. ('s-Gravenhage 1874), 4.
- 18) *Ibid.*, 51.
- 19) Lemma van P.L. Schram in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, II (Kampen, 1983) 126.
- 20) Willem de Clercq, *Woelige weken*. November-December 1813. Toelichting W.A. de Clercq (Amsterdam 1988).
- 21) *Graan en reizen. Willem de Clercq in 1814*. Samengesteld door W.A. de Clercq (Amsterdam 1995)
- 22) W.A. de Clercq, 'Een andere Willem de Clercq', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 21 (1995) 133-145.
- 23) De Clercq, *Willem de Clercq*, 445.
- 24) *Ibid.*, 239.
- 25) *Filippenzen* 4:8 (NBG).
- 26) Zie: O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (Nijkerk, 1985)3, blz.307-308.
- 27) De Clercq, *Willem de Clercq (1820-1844)*, 302
- 28) O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveilkring. De omgang tussen Isaac da Costa en Willem de Clercq* (Heerenveen, 1997), 193-244.
- 29) De Clercq, *Willem de Clercq*, 450.
- 30) *Ibid.*, 458.
- 31) *Ibid.*, 125.
- 32) C.Boissevain, *Onze voortrekkers. De geschiedenis van eenige leden der familie Boissevain* (Amsterdam, 1906) 343.
- 33) A. de Graaf, 'Wisselwerking tusschen de poëtische, de theologische en de sociale- en praktische kanten van het Réveil', in: *Feest en strijd. Uit de geschriften van Mr. A. de Graaf 1867 - 17 mei 1937* (Amsterdam, 1937) 423.

Personalia

Dr. O.W. Dubois promoveerde op een studie naar de vriendschap tussen De Clercq en Da Costa.

Adres: Thorbeckelaan 32, 2181 VD Hillegom

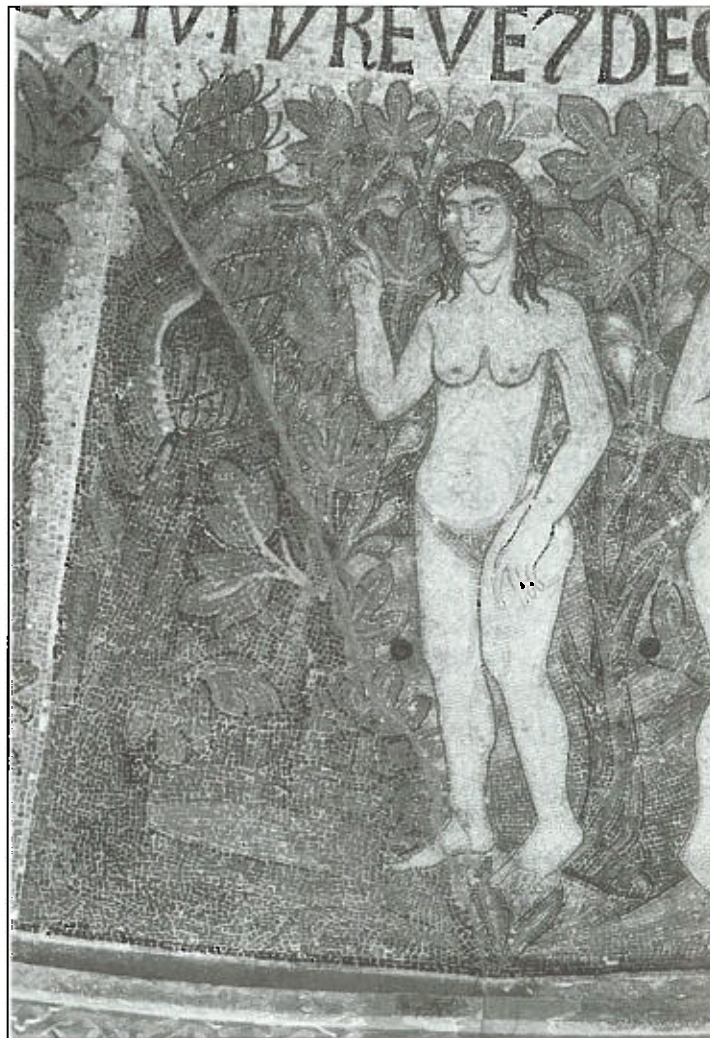
Een preek met een staartje

De kwestie Geelkerken: theologie of sociaal conflict?

In 1926 kwamen de kerkelijke deputaten in de Gereformeerde Kerk van Oudemirdum uitleggen dat de slang uit Genesis 3 echt gesproken had, hoorbaar en verstaanbaar. Als dank voor hun goede wil werd hun auto op de terugweg met keien bekogeld. Zij troostten zich wellicht met de gedachte dat zij in tegenstelling tot Stefanus het vege lijf nog hadden kunnen redden. Volgens Genesis 3 verleidde de slang Eva in menselijk-verstaanbare woorden en vormde zo de aanleiding tot de zondeval. Over de vraag of dat nu werkelijk gebeurd was zoals het daar letterlijk staat, ontstond in 1926 een hevige ruzie in de Gereformeerde Kerken. Het was menens: tien predikanten werden afgezet. Was dit proces, de kwestie Geelkerken geheten, een louter theologische twist of een sociaal conflict? Een voorbeeld van de problemen die de interpretatie van historische feiten met zich meebrengt.

- John Exalto -

Op 23 maart 1924 preekte dr. J.G. Geelkerken in zijn gemeente Amsterdam-Zuid over de derde zondag van de Heidelbergse Catechismus. Gemeentelid H. Marinus meende er twijfel in te beluisteren aangaande de werkelijkheid van de gebeurtenissen van de zondeval. De kerkenraad honoreerde zijn klacht niet; via de classis kwam de zaak uiteindelijk bij een buitengewone synode terecht. Geelkerken zelf zei geen andere dan de traditionele exegese voor te staan, maar slechts ruimte te willen claimen voor vrijheid van exegese en onderzoek. Hij weigerde in te stemmen met de leerbeslissing van de Asser synode 'dat de beide paradijsbomen en de slang en haar spreken naar de klaarblijkelijke bedoeling van het Schriftverhaal in eigenlijke of letterlijke zin zijn op te vatten en dus zintuiglijk waarneembare werkelijkheid waren'. Op 12 maart 1926 werd hij geschorst. Halsstarrig of heldhaftig, net hoe men wil, preekte Geelkerken zondag de veertiende toch. Op 17 maart werd hij afgezet. In hun classes moesten de gereformeerde predikanten (soms hoof-

delijk) instemmen met de Asser leerbeslissingen; door weigering of door al eerder tegen hen ingebrachte bezwaren werd nog een tiental predikanten geschorst en afgezet. Zij zouden 1 augustus van hetzelfde jaar de Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband gaan vormen. Minder dan één procent van de 540.000 kerkleden volgde hen.

In de ban van macht

D.Th. Kuiper, hoogleraar algemene sociologie aan de VU, en Annerien Groenendijk, gereformeerd predikante van de SoW-gemeente Bergen (N.H.), hebben zich het uitvoerigst met de kwestie Geelkerken bezighouden. Hun voorstelling van zaken wordt vrijwel altijd nageschreven. Op welke wijze beschrijven en interpreteren zij het *Schlangenprozeß*?

Kuiper beschrijft de spanning binnen de gereformeerde elite in de jaren 1905-1930 als een strijd om Kuypers leiderschap in de politiek, gevolgd door discussies naar aanleiding van de 'beweging der jongeren', culminerend in de eliminatie van deze beweging in 1926 op de synode van Assen.¹

Kuiper wil zich geen theologisch waardeoordeel aanmatigen, maar acht 'voldoende grond aanwezig om te stellen dat verschillende gereformeerde theologen, die te Assen vonnis hadden geveld, zelf 'allerlei Schriftgegevens' verklaarden 'tegen de klaarblijkelijke bedoeling van de Schrift in', zoals deze te Assen strikt geoperationaliseerd

ten uit de ideologie: gemene gratie, pluriformiteit der kerk en de soevereiniteit in eigen kring.⁶

De behoudende kerkelijke leidslieden vreesden tussen 1920 en 1925 dat de vernieuwingsgezinde 'beweging der jongeren' de eenheid aan zou tasten.⁷ Geelkerken was een representant van de 'jongeren' en dus was het bezwaar van broeder Marinus een mooie aanleiding om deze beweging het zwijgen op te leggen.

Hoewel Kuiper voor deze periode zowel theologische als sociologische elementen ter verklaring aanvoert, overheersen in de uiteindelijke verklaring de laatste. De ideologie uit de ondertitel wordt niet weggeredeneerd, maar gebruikt om macht en conflict te verklaren. Hiermee is de kwestie Geelkerken echter slechts sociologisch verklaard: twee verschillende versies van een zelfde ideologie kwamen in conflict; een strijd om de macht volgde waarin de sterkste won.

Sociaal conflict

Annerien Groenendijk raadpleegde als eerste de archieven van Amsterdam-Zuid voor een beschrijving van de conflicten rond Geelkerken. Met behulp van de conflictsociologie wil zij aantonen dat er veel meer aan de hand was dan alleen een verschil in Schriftvisie.⁸

Naast botsingen tussen verschillende stromingen in de Gereformeerde Kerken over de gereformeerde leer en belijdenis,⁹ was er sprake van botsingen tussen personen. Geelkerken kwam aan het begin van de jaren twintig herhaaldelijk in aanvaring met de kerkelijke leidslieden door zijn stellingname in het kerkelijke leven. In Amsterdam-Zuid had hij al een hele tijd onenigheid met de oudere en behoudende ds. A. van Dijken, wat een tweedeling in de gemeente veroorzaakte. Zijn Genesis 3-preek werd (volgens Groenendijk ten onrechte) het aangrijpingspunt om de 'beweging der jongeren' uit te

Modellen dekken de weerbarstige werkelijkheid nooit.

schakelen. Er ontstond een scheuring – niemand was daar op uit – door de sfeer van wantrouwen waarvan tevoren reeds sprake was.¹⁰ Evenals Kuiper meent Groenendijk dat deze kwestie een sociaal conflict was, waarvan het schriftvraagstuk maar een klein onderdeel vormde, maar waarop zij toevallig stuk liep

Ruimte voor theologie

Een enkele onderzoeker legt de accenten in zijn beschrijving van de kwestie Geelkerken net iets anders, waardoor er meer ruimte voor theologie ontstaat. Zoals J. Veenhof, die de kwestie in context plaatst en daarbij – evenals Kuiper en Groenendijk – wijst op de ontwikkelingen voorafgaande aan de afzetting van Geelkerken: de beweging der jongeren, de kwestie Netelenbos (1920; afzetting als predikant wegens afwijkende (ethische) schriftvisie) en het Getuigenis uit 1920, een synodeboodschap waarin gewaarschuwd werd voor 'ervarings-theologie' en wereldgelijkvormigheid. Veenhof ziet dus ook de tweedeling vooruitstrevend-behoudend als de verklaring voor de kwestie Geelkerken, maar laat daarbij ruimte open voor de schriftvisie als wezenlijk onderdeel van de verklaring.¹¹ De theologische verschillen staan bij Veenhof voorop; vervolgens constateert hij een sociaal conflict, wat echter niet de laatste verklaringsgrond is. Eenzelfde insteek hebben G. Harinck¹² en H.C. Endedijk.¹³

was... het lijkt erop dat niet de exegetische discussie, maar de machtsverdeling in de Gereformeerde Kerken het beslissende moment vormde.¹² Geelkerkens standpunt werd volgens Kuiper ten onrechte veroordeeld.³

Het zwakke punt van de gereformeerde apologetiek, ook in dit conflict, was dat men zich tegen rationalistische aanvallen verdedigde met een rationalistische wapenrusting.⁴ Dit laatste acht Kuiper een onderdeel van de erfenis van Abraham Kuiper.⁵ Volgens Kuiper vonden de ethisch-gereformeerde en evangelisch-gereformeerde 'varianten', tot welke laatste Geelkerken behoorde, de 'absolutistische' elementen uit Kuypers ideologie (particuliere genade, antithese, ware kerk) in het praktisch optreden te grote nadruk krijgen. Ter bereiking van het einddoel, de herkerstening van de samenleving, bepleitten zij een verdere uitwerking van de 'relativerende' elemen-

Detail van de mozaïeken van San Marco in Venetië.

Ontoereikend

De benadering van Kuiper en Groenendijk past historiografisch in de sociologische bestudering van de gereformeerde wereld vanaf de Afscheiding, vooral begin jaren zeventig in opmars, met naast Kuiper (1972) als belangrijkste studies die van J. Hendriks (1971) en L.H. Mulder (1973).¹⁴ A.Th. van Deursen heeft in één zin omschreven waar volgens hem deze benaderingswijze tekortschiet: 'Voor de orthodoxie gaat het in conflicten als de afscheiding uiteindelijk niet om machtsverwerving en sociale relaties, maar om hemel of hel'.¹⁵ Het is precies dit bezwaar dat ik heb tegen een interpretatie van de kwestie Geelkerken à la Kuiper en Groenendijk. Door bestudering van de contemporaine bronnen ben ik in toenemende mate gaan twijfelen aan de toereikendheid van sociologische verklaringsmodellen voor historische verschijnselen. Kuiper en Groenendijk gaan volgens mij al te gemakkelijk aan de 'theologie' voorbij – waarmee nog niet gezegd is dat de notie 'sociaal conflict' waardeloos is. Ik probeer in het navolgende een verantwoorde interpretatie te geven waarin aan beide aspecten recht gedaan wordt.

Interpretatiekloof

Wetenschappelijke reflectie en contemporaine oordeelvorming sporen in het geval van de interpretatie van de kwestie Geelkerken niet. De veelkleurige stroom brochures en pamfletten die direct of indirect

Het zwakke punt van de gereformeerde apologetiek was dat men zich tegen rationalistische aanvallen verdedigde met een rationalistische wapenrusting

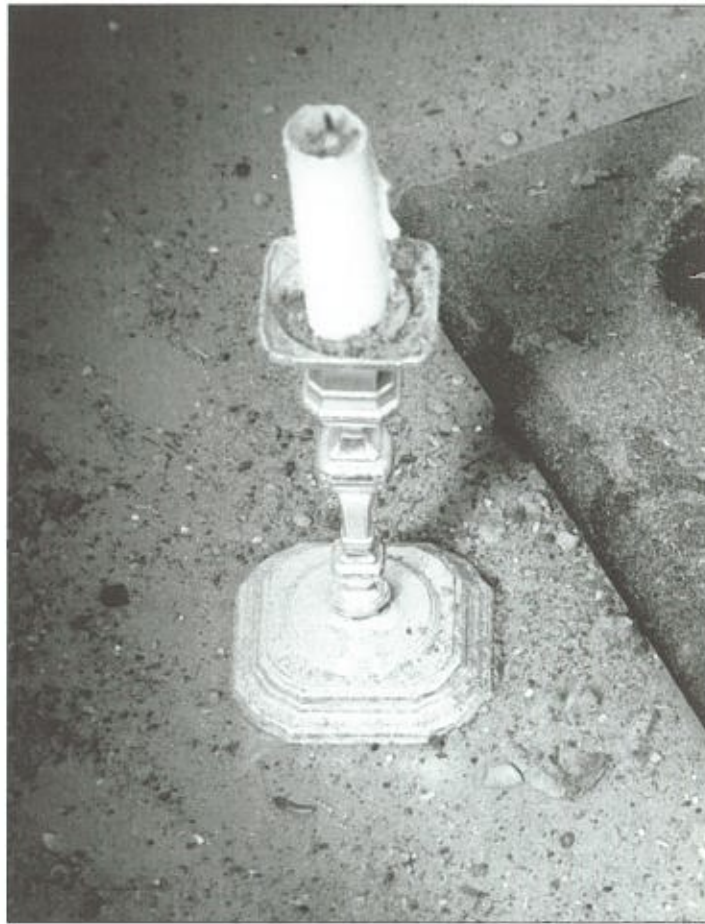
met de kwestie samenhangen tonen in al hun verschillende oordelen over en argumenten betreffende Assen en Geelkerken één gemeene deler: de schriftvisie als laatste oorzaak. Niet alleen in brochures (vaak uitgeschreven referaten), ook in serieus wetenschappelijk onderzoek zagen auteurs het zo. Door contemporaine oordeelvorming moeten historici zich natuurlijk nooit laten leiden, maar een wezenlijk andere beoordeling van het conflict dan in de tijd zelf heeft het gevaar in zich dat we de crux van de kwestie missen.

P.J. Bouman meende dat onze geschiedbeleving – die onze geschiedbeoefening bepaalt – 'uiteindelijk wordt beheerst door het vrijheidsbegrip waarvan wij uitgaan'.¹⁶ De grote afstand tussen onze beleving van bepaalde vraagstukken en die in het verleden werpt de vraag op wanneer een interpretatie van historische feiten of processen het dichtst de werkelijkheid van toen benadert. Het is immers zeer wel mogelijk dat wij onze vanzelfsprekendheden projecteren in het verleden. Tussen de geest van 'oecumenisme' in het post-Berkouweriaanse tijdperk en de 'klaarlijkheid' van Assen-1926 is met recht sprake van een kloof, welke zijde men daarvan ook prefereert.

De afstand tussen ons levensgevoel en dat van gereformeerden uit 1926 kunnen we proberen te overbruggen door een historische interpretatie te geven van de feiten waarin drie aandachtsvelden verdisconteerd worden die de speculatie pogen te minimaliseren: context, contemporaine interpretaties en langetermijnperspectief. De voorgestelde drie aandachtsvelden kunnen bijdragen aan een historisch verantwoorde beeldvorming, zonder er a priori van uit te gaan dat ons vrijheidsbegrip onze conclusies reeds vastgelegd heeft.

De jongeren

De context van de kwestie moeten we zoeken bij de zogenoemde 'beweging der jongeren'. Deze beweging werd grotendeels gevormd door de derde generatie gereformeerden, na die van A. en zijn zoon H.H. Kuyper. Het antwoord dat zij gaven op de vraag welke koers de gereformeerde overtuiging moest varen in de veranderde levenssituatie leidde in de jaren 1910-1930 tot wrijving met de behoudende ouderen, gericht op conservering van Kuypers gedachtegoed. De jongeren 'bepiepten bezinning op de inhoud en de vorm van de gereformeerde overtuiging in de moderne cultuur. Daarbij stonden zij kritisch jegens de overgeleverde opvattingen, omdat zij geloofden... aan andere mogelijkheden van ontwikkeling in de toekomst'.¹⁷ De wrijving cul-

mineerde in de kwesties Netelenbos en Geelkerken. Complicerende factor was dat de jongeren zich expliciet beriepen op Kuyper en Bavinck, de laatste werd bovendien door velen als hun peetvader beschouwd en Geelkerken als één van zijn betere leerlingen.

De nieuwe kerkelijke leidlieden onder aanvoering van V. Hepp en H.H. Kuyper bleken niet in staat de ethisch- of jong-gereformeerde en neo-calvinistische vleugel in de Gereformeerde Kerken bijeen te houden: vooral de kwestie Geelkerken maakte dat duidelijk.

Deze vernieuwingsgezinden waren overigens geen homogene groep. Netelenbos oriënteerde zich sterker op de ethische theologie dan Geelkerken wenselijk achtte. In de oprichtingsfase van het nieuwe in bepaalde mate vernieuwingsgezinde weekblad *De Reformatie* stapten Geelkerken en een aantal anderen op wegens onenigheid over de status van de belijdenis. En toen Geelkerken met enkele anderen vervolgens het weekblad *Woord en Geest* oprichtte, voelde de progressie-

ve filosoof Voilenhoven er niets voor 'met een querulant als Geelkerken, die 't met alle mensen en nog 'n paar aan den stok heeft', samen te werken.¹⁸

Wat Kuiper en Groenendijk niet noemen is het wetenschappelijke klimaat waardoor de Asser formuleringen wellicht beïnvloed zijn. Kuiper vestigt de aandacht op de zwakte van de gereformeerde apologetiek: haar rationalisme. Hij voert dit terug op A. Kuyper. De Asser uitspraak over de 'zintuiglijk-waarneembare werkelijkheid' van Genesis 3 wordt misschien wat duidelijker als we op de achtergrond ervan Kuyper zien als de levenslange leerling van de moderne theoloog J.H. Scholten, strevend naar een zo mogelijk sluitend systeem.¹⁹

bel is geschreven door subjectieve mensen, in welke de Heilige Geest werkte, die hen als instrumenten – met hun eigen geaardheid – gebruikte. Naar vorm en inhoud is die bijbel als Woord van God absoluut in haar gezag over heel het mensenleven en onfeilbaar.

In de jaren tachtig had Kuyper reeds met de ethischen gepolemiseerd over het Schriftgezag. Min of meer gedwongen door de symbolische interpretatie van de ethischen, die de Schrift een menselijk-feilbaar karakter toedichtten, bleek Kuyper toen een mechanische inspiratieleer (de Geest heeft de bijbel aan de menselijke auteurs letterlijk gedictieerd) niet voor te staan maar wel dicht te naderen.

De opvatting van organische inspiratie en absoluut schriftgezag was in de dagen van Geelkerken de heersende onder de gereformeerde leidslieden. In de praktijk neigde die opvatting wel eens naar de mechanische inspiratieleer en werden aan de organische inspiratie een aantal reserves toegevoegd. De reden daarvoor was het uitdrukkelijke beroep van de jongeren op de organische inspiratie; dit dwong de behoudenden, bevreesd als ze waren voor de ethische zuurdesem, tot een explicatie van eigen gevoelens. Wat in Assen gebeurde.

Het organische probleem

Laten we eerst de voorstanders van Assen aan het woord. Het was *Heraut*-lezers eind jaren twintig duidelijk: de orthodox-Kuyperiaanse dr. K. Dijk interpreteerde het pas afgeronde proces tegen de predikant van Amsterdam-Zuid als een discussie rond het Schriftgezag, wat onder meer bleek uit zijn instemming met de gerezen reserves ten aanzien van het organische inspiratieconcept, zoals bijvoorbeeld J. Ridderbos dat verwoord had.

De Kamper Oudtestamenticus J. Ridderbos had in 1926 in een lezing aan de VU zijn bezwaren tegen het begrip 'organisch', afkomstig uit het platonisch-aristotelische denken en de evolutie-theorie, veronachtzaamd. Een mechanische beeldspraak van de inspiratie heeft het voordeel dat zij uitdrukt 'dat God van buiten af op den mensch inwerkt'. Volgens Ridderbos kan de term 'organisch' ter aanduiding van het kenmerkende van de gereformeerde schriftbeschouwing niet gebruikt worden. 'En daar ook de term organisch zich er wel toe leent, voor dat binnendringen [van de tijdgeest] als kanaal dienst te doen, is het zaak, hem niet anders dan onder strenge keur te gebruiken.'²¹ Geelkerkens beroep op de organische schriftbeschouwing werd hier van een aantal voorbehouden voorzien en zijn neiging tot een meer symbolische exegese van Genesis 3 afgedaan als 'tijdgeest' ofwel ethische theologie.

In 1938 zou G.C. Berkouwer deze lijn van kritische reserves ten opzichte van het gebruik van het begrip 'organisch' ter aanduiding van de gereformeerde Schriftbeschouwing voortzetten. De opvatting van organische inspiratie heeft het gevaar in zich dat zij de menselijke factor in de totstandkoming van de bijbel overwaardeert. Het gevolg is dat men de Openbaring van God gaat zien als vermengd met onzuivere bestanddelen als oud-oosterse denkvormen, waardoor een selectie nodig is om de eigenlijke Openbaring te vinden. De bijbel spreekt volgens de vroege Berkouwer echter alledaagse taal en is niet gevangen in een verouderd wereldbeeld.²²

De achtergrond van deze emotionele en langdurige discussie over het schriftgezag werd gevormd door de vraag naar het fundament voor geloof en leven, de zekerheid deelgenoot van het heil te zijn. Waar blijft dat fundament, zo vroegen de gereformeerden, als de hei-

Dat laatste is dan een erfenis van het negentiende-eeuwse wetenschappelijke klimaat van het positivisme. In de contemporaine beleving functioneerde dit naar wens: 'De dingen kwamen temidden van allerlei aarzelingen weer op een rij te staan'.²⁰

Het schibbolet der inspiratie

Het tweede element dat de interpretatie van het verleden minder speculatief maakt, zijn de contemporaine oordeelen over het feit of proces in kwestie. Vanuit het gezichtspunt dat het in deze jaren in de gereformeerde wereld draaide om de erfenis van Kuyper, is het nodig hier met hem in te zetten.

In zijn *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid* (1894), bedoeld als theoretisch-methodologisch kader voor gereformeerde theologiebeoefening, ontvouwt Kuyper een schriftleer, waarin alle schriftkritiek categorisch afgewezen wordt. Het uitgangspunt is de organische inspiratie: de bij-

lige schrift geen absoluut gezag meer heeft, als zij over symbolen en niet over werkelijkheden spreekt?

Volgens K. Schilder – om een vernieuwingsgezinde verdediger van Assen aan te halen – stelde Geelkerken een verkeerd probleem, terwijl Assen slechts de belijdenis handhaafde en niet de vrijheid van exegese maar van schriftbeschouwing verbood. Het ging volgens Schilder in de hele kwestie niet om vernieuwing of behoudzucht maar om een afwijken van de gereformeerde lijn in plaats van een uitwerking van het gereformeerde denken.

E.P. Meijering heeft er recent op gewezen dat Schilder de historiciteit van de zondeval van groot belang achtte. De gereformeerde loci van het verbond en de oorsprong van de zonde stonden of vielen voor hem met die historiciteit, die hij zijn leven lang verdedigd heeft.²³

Niet alle theologen die Assen trouw zwoeren, konden overigens geheel uit de voeten met haar uitspraken. Iemand als de Oudtestamenticus C. van Gelderen conformeerde zich, al sliep hij dan met zijn hoofd 'op een kussen van onopgeloste vraagstukken'.²⁴

Traditionalisme

Bezien we vervolgens enkele contemporaine oordelen van tegenstanders c.q. slachtoffers van Assen. In Geelkerkens weekblad *Woord en Geest* schreef de afgezette dr. J.J. Buskes kort na het conflict een artikelenserie over 'De geest van Assen'. Wie Assen op haar waarde wil schatten en haar betekenis wil peilen, zou volgens Buskes niet moeten kijken naar de verstandelijke bewijzen alleen, maar moeten vragen naar de motieven achter de verschillende stromingen die zich in het conflict openbaarden.²⁵ Bij de Asser gereformeerden kwam een houding openbaar die niet meer bij deze tijd hoort. Nu de gereformeerde volksgroep zich een volwaardige positie in de samenleving verworven heeft, moet haar 'arbeidsmethode' een andere zijn dan een antithetische. De Asser opstelling zou er toe leiden dat degenen die afwijkende opvattingen huldigden over afgeleide vraagstukken, beschuldigd werden van ontrouw aan het beginsel, halfheid en onbeslisbaarheid. Het gevolg hiervan zouden traditionalisme en dode orthodoxie zijn. De beslissing van Assen was geen kerkelijke tucht maar partijdiscipline.

Ds. H.C. van den Brink, volgens Buskes een 'gehamaste strijder' voor Hersteld Verband, vulde in de jaren rond het conflict voor een belangrijk deel de rubriek 'Kerkelijk leven' in *Woord en Geest*. Daarin gaf hij vaak zijn mening over de kwestie. Naar aanleiding van de afzetting van ds. C. Vermaat, onder meer op grond van diens vermeende beledigingen aan het adres van de kerkelijke leidslieden, schreef Van den Brink: 'Geheel de synodale pers, De Heraut voorop, verbreidt dit praatje. ... Zoo kunnen alleen oordeelen zij, die zich aan machtsusurpatie in de kerk des Heeren schuldig maken en niet gevoelen te zijn dienaren van Christus en om Zijnentwil ook dienaren zijner gemeente'.²⁶ Deze uitspraak zou met talloze te vermeerderen zijn. Ds. Van den Brink liet er geen twijfel over bestaan: in Assen ging het niet om de leer maar om de macht.²⁷

De merendeels negatieve reacties van de andere kerken op de leerbeslissingen van 1926, die de Asser gereformeerden teleur stelden, betekenen niet dat zij het schriftgezag niet als de crux van de kwestie zagen, integendeel. Zij waren veelal niet onverdeeld gelukkig met de wel zeer formalistisch-rationele, haast wiskundige formuleringen van Assen, waarmee zij te kennen gaven dat ook zij in dezen het schriftgezag als bepalend ervoeren. De hervormde theoloog Th.L.

Haitjema vroeg zich af of de Asser gereformeerden op deze wijze niet zelf aanranders van het schriftgezag waren.

We kunnen concluderen dat de voorstanders van Assen, die tot in de jaren zestig in de Gereformeerde Kerken te vinden waren, het schriftgezag als eigenlijke oorzaak van de kwestie Geelkerken beschouwden. De slachtoffers ervan meenden – uiteraard – geen afbreuk aan het schriftgezag te doen en zagen de oorzaak liggen in een formalistische behoudzucht in de kerkelijke leiding, die eigen mening met de schrift zelf verwarde.

Typeringen als 'traditionalisme' en 'confessionalisme' laten daarbij evenwel ruimte voor een theologische interpretatie, uiteraard een negatieve. Het voortgeschreden bijbelonderzoek, aldus Buskes, had immers de schijnbaar eenvoudige, wiskundig-biblicistische Asser formuleringen onmogelijk gemaakt.

Het probleem rond het Schriftgezag

Komen we toe aan het derde onderdeel van onze historische interpretatie: het langetermijnperspectief. In het geval van de kwestie Geelkerken was dit niet de verhouding christendom en cultuur noch die tussen behouders en vernieuwers. Het was het probleem van het schriftgezag. Elke generatie christenen moet voor zichzelf in het reine komen met de aard van het schriftgezag voor geloof en leven. In het bijzonder geldt dit voor de gereformeerde traditie, waarin de bijbel een zeer centrale plaats inneemt. In deze traditie, waarin bisschoppen en kerkvorsten ontbreken, is de bijbel tot hoogste gezagsinstantie verheven. Het gevolg is dat aan haar inspiratie beslissende waarde gehecht wordt en de overgang naar biblicisme – wat men daar ook precies onder verstaat – vloeiend is. Ook de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken toont een continue bezinning op de aard van het schriftgezag in relatie tot eigentijdse vragen.

In bovenstaand langetermijnperspectief was de kern van de kwestie Geelkerken het schriftgezag en niet een sociaal conflict of verstoorde machtsverhoudingen. De 'stille revolutie' in de Gereformeerde Kerken ten tijde van Berkouwer heeft dat uit het oog doen verliezen. Rond de jaren zestig kreeg volgens C. Trimp het 'oecumenisme' vat op veler denken met als gevolg dat de zelfverzekerdheid van Assen als een pijnlijke doorn in het vlees ervaren werd. Dit alles leidde tot de herroeping van het besluit in 1967.²⁸

Een recent sociologisch onderzoek geeft het antwoord op de vraag waarom het schriftgezag niet meer als kern van de zaak aangemerkt wordt. Modern-gereformeerden, de nazaten van Assen, lezen niet zoveel meer in de bijbel. Ieder van hen haalt er bovendien uit wat bij zijn beleving past. Over de letterlijke inspiratie bekommeren zij zich niet; het gaat hen om de inspiratie die zij uit de huns inziens symbolische verhalen kunnen putten.²⁹

De latere oordelen over de kwestie Geelkerken, ook van gereformeerde zijde, hadden veelal een achtrifkritische ondertoon. Daarmee werd geoordeeld over een tijd waarin de confessionele methode van exegese nog niet vervangen was door de historisch-kritische. Die schriftkritische ondertoon vertekent dat oordeel enigszins, het kleurt het in negatieve zin bij. Verwonderlijk is dit overigens niet, als men bedenkt dat zeker sinds de negentiende eeuw de hoofdstroom van de theologie de historisch-kritische methode aanvaard heeft. De kleine nevenstroom van de confessionele schriftvisie zal dan al gauw genegeerd of gekarikaturiseerd worden.

Besluit

Assen wilde de voortgang van het wetenschappelijk onderzoek slechts verwerken op het standpunt van het absolute schriftgezag naar vorm en inhoud.³⁰ Hiermee continueerde zij slechts één van de centrale gedachten uit de gereformeerde traditie. Wie deze grote lijn uit het oog verliest, zal een kerkscheuring naar aanleiding van een meningsverschil over de interpretatie van twee bomen, een slang en haar spreken, waarvan in Genesis 3 sprake is, vinden getuigen van krampachtigheid, formalisme en behoudzucht. Wellicht is dit de oorzaak, tezamen met een sterk veranderde geestelijke oriëntatie in de Gereformeerde Kerken, van de meestal negatieve beoordeling van Assen.

Met dit alles wil niet gezegd zijn dat het in Assen niet ging om de tegenstelling tussen behouders en vernieuwers, want dat was in belangrijke mate wel het geval en juist dat vertroebelde de discussie om deze exegetische kwestie zuiver exegetisch te houden. Dit werd nog versterkt doordat de diverse hoofdrolspelers hun dominante positie in de kerkelijke pers ten volle uitbuitten. Door deze polemiek werd de tweedeling in gereformeerde kring direct bij de kwestie Geelkerken betrokken.

Kuiper, Groenendijk en in de tijd zelf *Woord en Geest* schreven over de kwestie Geelkerken in termen van macht en conflict. Het is zeker waar dat het hier in belangrijke mate ging om de invloed van de jongeren in de kerk. En als de verhouding tussen jongeren en behouders minder gespannen was geweest, zou de hele kwestie zeker anders verlopen zijn. Ook is het zo dat uit de theologische beslissingen van de synode een bepaalde visie op vernieuwing en isolement af te lezen is. Bovendien waren de formuleringen van de leerbeslissing allerm minst gelukkig. Zij wekken inderdaad – het zij Buskes toegegeven – de suggestie dat het om een tamelijk eenvoudige zaak ging.

Bij dit alles dient men echter niet uit het oog te verliezen dat het niet louter om machtsposities, invloed en cultuurhouding ging. Deze zaken vloeiden alle voort uit de theologische positie die men innam. Die positie dient daarom eerst inhoudelijk op haar merites beoordeeld te worden, vooraleer de conclusie te trekken dat de partij van H.H. Kuiper en Hepp in '26 een belangrijk kerkpolitiek succes geboekt had met het monddood maken van de jongeren. Het ging om de waarheid en de fundering van de geloofs zekerheid. Daarom werd er zo hard gevochten. Dat leert ons een evaluatie van de drie instrumenten – context, contemporaine oordelen, langetermijnperspectief – voor een waarheidsgetrouwe interpretatie van historische feiten.

Resumerend zou ik daarom willen stellen dat de kwestie Geelkerken niet ging om theologie óf sociaal conflict. Kuiper en Groenendijk hebben wel gelijk als zij attenderen op machtsverwerving, groepsvorming en relatiestoornissen in de Gereformeerde Kerken. Maar dat is niet het hele verhaal. Als we uit het oog verliezen dat de gereformeerden in Assen streden over wat zij als waarheid ervoeren, blijft er inderdaad niets over dan een harde machtsstrijd.

Sociologische verklaringmodellen voor kerkelijke conflicten zijn dus niet meer dan hulpmiddelen. Het grote bezwaar is dat dergelijke modellen zich op de intermenselijke relaties concentreren en de 'ideologie' als zodanig nauwelijks analyseren. Bovendien is zij in het geval van de kwestie Geelkerken aantoonbaar anachronistisch. De waarheidsvraag is voor de socioloog niet interessant; toch zal die door de historicus niet beantwoord, maar wel empathisch geanalyseerd moeten worden.

Tenslotte is het de vraag of de conflictsociologie niet teveel verklaart: zij is immers op elke kerkscheuring toe te passen. Een dergelijk algemeen model verklaart echter niets, omdat zij de unieke, aan tijd en plaats gebonden omstandigheden geen recht doet. Modellen dekken de weerbarstige werkelijkheid nooit.

Noten

- 1 D.Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, conflict en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel/Kampen 1972) 1.
- 2 *Ibid.*, 334.
- 3 *Ibid.*, 351.
- 4 *Ibid.*, 332.
- 5 *Ibid.*, 363.
- 6 *Ibid.*, 369.
- 7 *Ibid.*, 376.
- 8 Annerien Groenendijk, *Vasthoudend en voortvarend. De achtergronden van het conflict rond dr. J.G. Geelkerken in 1926* (ongepubliceerde doctoraalscriptie kerkgeschiedenis Vrije Universiteit, Amsterdam 1986) 5, 10-11, 112-115.
- 9 *Ibid.*, 112.
- 10 *Ibid.*, 113-114.
- 11 J. Veenhof, 'Geschiedenis van theologie en spiritualiteit in de gereformeerde kerken', in M.E. Brinkman (red.), *100 jaar theologie. Aspecten van een eeuw gereformeerde theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)* (Kampen, 1992) 14-95, hier 39.
- 12 George Harinck, *De Reformatie, weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940* (Baarn, 1993) 124-134.
- 13 H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland I 1892-1936* (Kampen, 1990) 186-187, 195-205.
- 14 Vgl. G.J. Schutte, 'De Afscheiding van 1834 herdacht', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 400-416.
- 15 A.Th. van Deursen, recensie L.H. Mulder, *Revolte der fijnen* (Groningen 1973), *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) 119-121.
- 16 P.J. Bouman, *In de ban der geschiedenis* (3e druk; Utrecht/Antwerpen 1962) 111.
- 17 Harinck, *Reformatie*, 32. In het navolgende maak ik een compilatief gebruik van de algemeen bekende literatuur over de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in deze periode, zonder dat het steeds verantwoord wordt.
- 18 J. Stellingwerf, D.H.Th. Vollenhoven (1892-1978), *Reformator der wijsbegeerte* (Baarn, 1992) 69.
- 19 C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuiper. Vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer, 1998) vermelden dit enkele malen terloops; zie pp. 84, 88, 162, 211.
- 20 G.C. Berkouwer, *Zoeken en vinden. Herinneringen en ervaringen* (Kampen, 1989) 122.
- 21 J. Ridderbos, *Gereformeerde Schriftbeschuwing en organische opvatting* (z.p., z.j.).
- 22 G.C. Berkouwer, *Het probleem der Schriftkritiek* (Kampen, z.j.).
- 23 E.P. Meijering, *Een eeuw denken over christelijk geloven. Van Roessingh via Schilder tot Kuitert* (Kampen, 1999) 73-86.
- 24 C. Houtman, 'Achter de schermen van de synode van Assen. Prof. Dr. C. van Gelderen en de kwestie Dr. J.G. Geelkerken', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 80 (1980) 178-201, hier 200.
- 25 Hetzelfde jaar gebundeld in J.J. Buskes, *Gedachten over den geestelijken achtergrond van het kerkelijk conflict* (Baarn, 1928).
- 26 *Woord en Geest. Gereformeerd weekblad* 2 (3 juni 1927) 'Kerkelijk leven', 283.
- 27 Exemplaris is ook de eerste hoofdartikelenreeks van C. Vermaat, 'Confessionalisme (I-V)', *Woord en Geest* 1 (6 november 1925) 17-18; 13 november, 25-26; 20 november, 33-34; 27 november, 41; 4 december, 49.
- 28 C. Tripp, *Om de klaarheid der waarheid. Een taxatie van de leeruitspraak van Assen-1926' en haar terzijdestelling in 1967* (Groningen 1967) 29.
- 29 Marthy P. Veerman, *Mondig – Bondig – Zondig. Drie stromingen binnen de gereformeerde wereld in Nederland* (Gorinchem 1995) 129-130, 136.
- 30 Tripp, *Klaarheid*, 43.

Personalia:

John Exalto (1977) is assistent-in-opleiding bij de vakgroep geschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam
Adres: Ambachtstraat 3bis
3512 ER Utrecht
030-2381802
email: j.exalto@let.vu.nl

Lessen uit het verleden?

De geschiedenis in de discussie over Samen op Weg

- Ton van der Schans -

De beoefenaars van het historisch bedrijf mogen zich momenteel in een grote publieke belangstelling verheugen. Het is nog niet zo lang geleden dat - om een paar voorbeelden te noemen - de Japanse keizer, de paus en onze eigen Wim Kok zich al dan niet namens hun volk(sdeed) excuseerden voor begane wandaden. In het verleden hadden immers de Japanners, de Nederlanders en de kerk (let op het woordje de), zich schuldig gemaakt aan oorlogsmisdaden, aan een laakbare behandeling of bejegening van joodse overlevenden uit de vernietigingskampen, aan een schoffering van zwarten en gekoloniseerde volkeren.

De functie hiervan was om op de een of andere manier met het verleden in het reine te komen en plaatsvervangend schuld te belijden voor wat er in de laatste eeuwen fout was gegaan. De paus "betreurde" zelfs de fouten van tweeduizend jaar.

Zonder elementaire kennis van de geschiedenis waren deze dagelijkse berichten in de media niet te begrijpen. Mede daarom putten de media zich uit in verklarende historische overzichten en toelichtingen. Elke dag viel er dienaangaande wel wat te genieten. Kortom, de krant, radio en tv gedroegen zich als schoolmeesters om het historisch besef een massale impuls te geven.

De mediacommotie over deze onderwerpen maakt de historicus die wars is van emotie-televisie, schuw. Voor het bezonken oordeel is veelal geen plaats. Immers, zijn de Fransen zo langzamerhand ook niet aan de beurt om onze excuses aan te bieden wegens de napoleontische bezetting? En de koning van Spanje heeft ook nog wel wat met ons goed te maken, dacht ik zo. Professor Wesseling heeft er op gewezen dat wijzelf ook dagwerk hebben met het maken van excuses. Aan de Belgen en de Generaliteitslanden die we onderdrukten, evenals aan miljoenen vrouwen die een zelfde lot moesten ondergaan. Nee, naar mijn mening blijkt er geen toenemend historisch besef uit deze excuus-cultuur.

Er zijn meer meetpunten waaruit blijkt dat geschiedenis "in" is. De afgelopen jaren zijn er tientallen boeken, artikelen en overzichten over onze vaderlandse geschiedenis gepubliceerd. Als ik me niet vergis ligt het keerpunt voor een toenemende historisch belangstelling onder andere bij het verschijnen van de enquête van het Historisch Nieuwsblad onder Tweede-Kamerleden in 1996. De allerbelabberdste resultaten hiervan deden bij velen het verlangen naar een moderne cursus historische volksofvoeding toenemen.

Het verleden blijft ons blijkbaar bezig houden. Maar kunnen we van deze bezigheid ook lessen leren voor de toekomst? Op zijn minst is hier enige beargumenteerde aarzeling op zijn plaats. Dat wil ik duidelijk maken door stil te staan bij de manier waarop in de discussie over het

Samen op Weg proces met de geschiedenis omgegaan wordt.

De meest pregnante vraag voor een aantal hervormden in deze discussie over de VPKN is: moeten we meegaan of weggaan? Het gaat me in deze discussierubriek niet om een bijbelse, theologische of persoonlijke geloofsafweging van deze fundamentele vraag. Ik wil vooral een denkwijze waarbij historische factoren een overheersende rol spelen, onder de loep nemen. Hoe verleidelijk is de vraag: wat zou Groen van Prinsterer gedaan hebben als hij voor de keuze gesteld werd: meegaan in de VPKN of niet? Ds. L.H. Oosten beroept zich in *Bewaar uw kerk* op Groen voor zijn standpunt om zich niet af te scheiden van de Nederlandse Hervormde Kerk. De geluiden die herinneren aan Doleantie en Afscheiding lijken voor hem het aller-

ergste wat maar te bedenken valt. In *De bronnen getoetst. Vragen aan ds. L.H. Oosten* komt ds. C.J.P. van der Bas op grond van historische argumenten tot tegenovergestelde conclusies als ds. Oosten. Beiden zijn de personificatie van een kamp. Eerder debatteerden ds. C. Blenk en professor Graafland over het kerkbegrip aan de hand van de vraag of het primaat in de Samen op Weg discussie bij de landelijke kerk of de plaatselijke gemeente ligt. Wie heeft er gelijk?

Misschien is het verdienenste om eerst te wijzen op het veelal

Zich afscheiden van de kerk kwam overigens in de zeventiende, maar nog veel meer in de achttiende eeuw veelvuldig voor. Alleen organiseerden deze "afgescheidenen" zich niet in een nieuwe kerk. Er bestond wel zo iets als een ondergrondse kerk: het conventikeldom. Hebben onze voorouders uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw de kerk als een planting Gods ervaren en beleden? Daar leggen vele ego-documenten en preken getuigenis vanaf. Vaak treft de diep-geestelijke toonhoogte van het spreken en denken over de kerk. Het argument dat een afscheiding een repeterende breuk oplevert is historisch gezien niet altijd juist. Bovendien, wanneer noemen we een afscheiding een afscheiding? Niet te ontkennen valt dat met de erkenning van de perforatie van de gemeentegrenzen, een principiële breuk in de geschiedenis van de hervormde kerk heeft plaatsgevonden.

In historisch opzicht valt evenmin te ontkennen dat velen de Afscheiding en de Doleantie als een "spreken Gods" ervaren hebben. Dat kan het criterium niet zijn. De redenering dat de geschiedenis het mensenwerk in deze afscheidingsbewegingen aangetoond heeft, doordat er vaak niet veel (rechtzinnigheid) van overgebleven is, frappeert door haar historische oppervlakkigheid. Immers, de christelijke gemeenten in Klein-Azië, Heidelberg, Geneve, Elberfeld, Embden, Noord-Holland – om er slechts enkelen te noemen – zijn niet door afscheidingsbewegingen verdwenen.

Groen van Prinsterer als kroongetuige oproepen in de Samen op Weg discussie voor een partijstandpunt is onhistorisch. Groen kon zich eenvoudigweg geen kerkorde voorstellen waarin geen pleidooi voor de kinderdoop gehouden werd, waarin alternatieve samenlevingsvormen naast het huwelijk (in)gezegend moeten kunnen worden, waarin belijdenissen elkaar tegenspreken.

Bij Groen viel het recht der Hervormde gezindheid overigens niet samen met een instituut of kerk. Gezindheid en organisatie moeten van elkaar onderscheiden worden. De Drie Formulieren van Enigheid of de Symbolische Schrift, bindt de Hervormde of Gereformeerde Gezindheid. Groen bracht dat in praktijk. Toen hij in 1845 in Steenwijk in een buitenhuis verbleef, ging Groen naar het kerkgebouwtje van de Afscheidenen en sloeg hij de hervormde kerk over. Groen kon zich echter geen belijders voorstellen die in een situatie van diep verval van de kerk, niet lijdten aan deze kerk. Juist omdat in die kerk het handelen Gods als een wonder beleden werd. Groen zou gegruwd hebben van mensen die geen besef hadden van de wonderlijke ontstaansgeschiedenis van de Hervormde kerk in Nederland. Evenzeer zou hij het geringschattend spreken over de Afscheiding en de afgescheidenen verwerpen.

Misschien moeten we elkaar de les die we uit het verleden kunnen leren voorhouden. Welke dat is? Om zicht te krijgen op de (kerkelijke) identiteit van jezelf en de ander, moet je weten wie je vader en je moeder zijn. Ik bedoel hiermee dat je je eigen identiteit moet kennen om de ander te kunnen plaatsen en respecteren. Het gaat er niet in de eerste plaats om welk standpunt je inneemt (in de laatste plaats natuurlijk wel). Je kunt de ander echter ten diepste alleen begrijpen wanneer je zelf iemand bent en een standpunt inneemt en weet hoe dat standpunt tot stand gekomen is. De geschiedenis kan hierbij helpen.

onhistorisch gebruik van een aantal begrippen. Niet zelden wordt het niet meegaan met de VPKN uitgelegd als een breken met de vaderlandse kerk, ook vaak de volkskerk genoemd. De kerk die sinds de Reformatie de nationale kerk was. Wanneer werd echter voor het eerst het begrip vaderlandse kerk of volkskerk gebruikt? Voor de negentiende eeuw kom ik het begrip niet tegen. Calvin, W. a Brakel, of een andere (nadere)reformator gebruikt het begrip niet. Het spreken over de vaderlandse kerk dateert uit de negentiende eeuw. Het concept van deze eenheidsstaat werd geprojecteerd op de kerk. Sinds 1816 werd de kerk ingeschakeld bij de natiestaat: zij werd een instantie ter bevordering van de natiestaat. Het nieuw nationaal volksbesef vond een uitdrukking in het begrip vaderlandse kerk.

Uit de pers

- G.R.W. Ross -

Een vriendin ging met haar kinderen naar de bioscoop om *Kruimeltje* te zien. Ze zagen de film en toen die goed werd bevonden wilden de kinderen ook het boek. De moeder kocht het boek en sloeg aan het voorlezen. Het verhaal bleek hier en daar anders dan de film, maar daar schijnen haar kinderen tegen te kunnen. Voor haarzelf was dat moeilijker. De film had op één punt teleurgesteld: de kerk kwam er slecht vanaf. Het zwervertje *Kruimeltje* werd de roomse kerk uitgeschopt, want zwerwers horen niet in de kerk (het was tenslotte de Pauluskerk in Rotterdam niet). *Kruimeltje* moest buiten de kerk verrekken in de kou. Haar eerste verbazing tijdens de lectuur was, dat de kerk in *Kruimeltje* niet rooms-katholiek is, maar protestants. Ik opperde dat een rooms-katholieke kerk het bioscooppubliek meer lusten voor het oog te bieden had dan een protestantse. Maar de film liet hoofdzakelijk gevulde kerkbanken zien, nauwelijks beelden (een kerstkindje), geen gewaden, geen wijwater of wierook. Wel had ze een koster in zwart kostuum gezien en (kennelijk protestantse) kerkboeken. Zouden de filmmakers het verschil niet geweten hebben tussen rooms-katholiek en protestants? Hier kregen ze nog het voordeel van de twijfel, tot ook anderszins het christendom voor de filmmakers een probleem bleek te zijn geweest. In de film is *Kruimeltje* een kind uit een kortstondige relatie en heeft de moeder hem ergens achter gelaten. In het boek gebeurt dat laatste ook, maar zijn de ouders getrouwd. Waarom is het huwelijk in de filmversie gesneuveld? Ik kon het haar niet zeggen, maar het is interessant te bedenken dat bij zo'n film kosten noch moeite gespaard worden om de historische context zo getrouw mogelijk weer te geven, behalve als het om kerk of godsdienst gaat.

Ook de gewezen communiste Elsbeth Etty geeft er in haar column in *NRC Handelsblad* blijk van het christendom maar zo'n beetje te kennen. Dat zal wel voldoende zijn voor bij haar thuis, maar voor de krant is het toch te weinig. Ze had het over Maxima, de vriendin van Willem-Alexander. Haar vader is in Argentinië minister geweest in

jaren dat er bloed kleefde aan de handen van de regering. Denk aan de dwaze moeders, wier kinderen onder dit bewind zijn 'zoek' geraakt - en tot op vandaag weten de ministers van destijds van niets. Ook de vader van Maxima niet. Die heeft natuurlijk geen moorden gepleegd, want hij is de vader van Maxima.

Maar Eichmann dan? Die heeft zelf geen Joden vermoord, maar wij houden hem wel verantwoordelijk. Hij heeft natuurlijk een belangrijk punt dat in zijn nadeel pleit: hij had geen dochter die Maxima heet. En kent u de beschaafde Albert Speer? Minister in het Derde Rijk, vertrouweling van Hitler, heeft geen Jood kwaad gedaan, wendde zijn invloedrijke positie zelfs aan om de slechte invloed van de Führer te matigen. Maar ook hij had geen Maxima, die zijn medeplichtigheid neutraliseren kon en dus houden wij hem zonder reserve voor schuldig.

Maar zo moeten we de zaken niet bezien, zegt Etty. Het probleem is niet Maxima's vader, het probleem is de monarchie. Daardoor loopt publiek en privaat in Willem Alexanders leven door elkaar en ontstaat er een politiek probleem als hij trouwen wil met een meisje, dat een vader heeft die nog een proces tegood heeft. Hier haalt Etty de zaken echter door de war. Het probleem is niet ons politieke bestel en zijn spanningen; die moet je niet overal met de haren bijstlepen. Het probleem is Maxima's vader, wiens gedrag zich niet verdraagt met ons besef van recht.

Etty heeft nog een pijl op de boog. Het is de schuld van het christendom dat we moeite hebben met Maxima's vader. Want dat leert dat wij de zonden van de vader moeten bezoeken aan de kinderen. Maar ook hier keert Etty de zaken om. Om te beginnen bezoekt God - en niet wij - en voorts houdt niemand Maxima verantwoordelijk voor de daden van haar vader. Ook christenen niet. Het christendom leert dat ieder verantwoordelijk is voor zijn eigen daden. Maxima kan zich nooit voor haar eventuele wandaden verontschuldigen met een verwijzing naar haar vader, die haar nooit geleerd zou hebben wat het in concreto betekent om het goede te doen. Haar kan ook nooit het kwaad waartegen de dwaze moeders protesteren worden aangerekend. Als de bijbel zegt dat het kwaad van de vaders bezocht wordt aan de kinderen, betekent dat, dat jouw wandaden gevolgen hebben voor je omgeving, voor je nageslacht, en dat jij verantwoordelijk wordt gehouden voor die olievlékwerking.

Maxima is niet verantwoordelijk te houden voor de daden van haar vader, maar zij werd inmiddels wel groot gebracht in een huiselijke omgeving die beruste in de verdwijningen, die als een schande op Argentinië rusten. Zij wordt tot die cultuur van zwijgen, negeren en toedekken gerekend, totdat het tegendeel blijkt. Als zij in Nederland een publieke functie gaat bekleden, moet zij zich op enigerlei wijze publiek van dat kwaad distantiëren. Anders kan zij hier niet functioneren, of breidt de olievlék zich verder uit. Haar zwijgen en onze toelating daarvan wordt dan medeplichtigheid. We kunnen er niet vanuit gaan dat zij de verdwijningen veroordeelt, alleen omdat zij de geliefde van Willem-Alexander is. En al helemaal niet omdat Elsbeth Etty het voor haar opneemt, want die heeft zelf gesympathiseerd met een communistisch systeem dat zoveel verdwijningen op zijn naam heeft staan dat we de tel zijn kwijt geraakt - en daarna haar mond afgeveegd en ons midden in het gezicht gezegd: ik heb geen kwaad gedaan. O, NRC: wie Etty moeiteloos aanvaardt, kan met goed recht ook over Maxima niet zeuren.

Eigenlijk zijn we bij de Russen de tel niet kwijt geraakt, we zijn nog steeds niet in staat gesteld om te tellen. Want de Russische staatsarchieven, zo meldde hetzelfde nummer van de NRC, zijn nog steeds niet goed toegankelijk voor onderzoek en raken, na een grotere mate van openheid begin jaren negentig, weer steeds verder gesloten. Het lijkt een interessante graadmeter voor het democratische karakter van een samenleving: hoe open zijn de archieven. Het voormalige Oost-Duitsland is wat dat betreft een schoolvoorbeeld van hoe het moet: de Stasiarchieven zijn open en iedereen die wil kan nazien of en door wie hij is geschaduwd. Moet je je dat voorstellen in Argentinië: de vader van Maxima door de dwaze moeders geconfronteerd met de bewijzen van het kwaad van zijn regering, zoals Speer in gesprek met Gitta Sereny of Eichmann tijdens zijn proces in Jeruzalem het kwaad van hun regering onder ogen hebben moeten zien! Openheid is niet altijd aangenaam, maar het is beter zijn medeplichtigheid te belijden dan haar toe te dekken. Het laatste voert naar slavernij van het kwaad, het eerste is de weg van de bevrijding. Dat is wél wat het christendom leert.

JAARVERSLAG 1999 VERENIGING VAN CHRISTEN-HISTORICI (VCH)

Activiteiten

De twee belangrijkste activiteiten die de VCH dit jaar organiseerde, waren de ledenvergadering en de lustrumconferentie. De ledenvergadering werd op 10 april gehouden in de Jacobikerk in Utrecht 's Ochtends, tijdens het huishoudelijk gedeelte, gaven 23 leden acte de présence, 's middags was de belangstelling iets groter. Dr. A. Goedhart hield een referaat over 'Eerherstel voor de plantage. De positie van de westerse landbouw in de vooroorlogse economie', terwijl prof. dr. J. Douma sprak over 'Ethische bezinning op imperialisme'. Beide lezingen zijn gepubliceerd in *Transparent* 10.3 (juli 1999).

De lustrumconferentie, die de VCH op 6 november in Gouda organiseerde, en waarvoor tevens de leden van het Bilderdijkgenootschap een uitnodiging ontvingen, was gewijd aan het thema 'Bilderdijk in meervoud'. Tijdens het ochtendgedeelte spraken achtereenvolgens dr. J. van Eijnatten over anderhalve eeuw Bilderdijk-receptie en dr. Michel van der Plas over de rooms-katholieken (met name Alberdingk Thijm) en Bilderdijk. Na de lunch voerde (invaller) dr. G. Harinck het woord over Bilderdijk in de encyclopedie en drs. W. Berkelaar over de liberalen (Busken Huet en Geyl) en Bilderdijk. De conferentie was inhoudelijk geslaagd, maar kende een teleurstellende opkomst.

Verder organiseerde het ADC te Kampen in samenwerking met de VCH op 29 oktober een studiedag over geloof en emigratie, tijdens welke dr. J.L. Krabbendam en drs. E. Timmerman-de Ruiters inleidingen verzorgden. Een in het kader van de ICS-IFES Winteracademie voorziene cursus over christelijk geloof en geschiedenis moest wegens gebrek aan belangstelling worden afgelast.

Publicaties

Ongetwijfeld het voornaamste resultaat dat op dit gebied werd bereikt, was de uitgave van de eerste vier nummers van het vernieuwde *Transparent* door uitgeverij Boekencentrum in Zoetermeer. De professionalisering van het tijdschrift leidde tot overwegend welwillende commentaren in de pers, maar ondanks inspanningen van zowel redactie als bestuur en uitgever op dit gebied daalde het aantal abonnees van 404 op 1 januari 1999 naar 397 op 1 januari 2000. Van de zijde van het Kuypersfonds werd een subsidie toegekend ten behoeve van de uitgave van de AR-bundel bij uitgeverij Verloren.

Samenstelling bestuur, redactie en onderwijswerkgroep

De ledenvergadering bekrachtigde in het voorjaar de tussentijdse benoeming van drs. C.D. van den Heuvel tot portefeuillehouder onderwijszaken en benoemde dhr. G. Henzink tot opvolger van dhr. K. Tippe als penningmeester. Voorts werden drs. R. Janssens (wetenschappelijke contacten) en mr. dr. H.-M. Th.D. ten Napel (secretaris) herbenoemd voor een periode van vier jaar. Tegen het einde van het jaar besloot drs. A. van Renssen zijn bestuurslidmaatschap te verruilen voor het eindredacteurschap van *Transparent*. In die hoedanigheid volgde hij de op 3 juni op een proefschrift over artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis gepromoveerde dr. K. van der Zwaag op. Zowel voorzitter drs. R. Polak als mw. drs. P.G. van Maldegem-Luteijn beëindigden dit jaar hun werkzaamheden voor de onderwijswerkgroep. Dhr. Tippe nam de plaats van laatstgenoemde in. Dr. R. Bisschop werd bereid gevonden als contactpersoon op te treden met de VGN, die voortaan ook de VCH zal betrekken bij de advisering inzake de examens. Drs. Jac. Scaeffers fungeert hierbij als 'meelazer'.

Varia

Op 15 september overleed dr. G. Puchinger, die vanaf het begin deel heeft uitgemaakt van het comité van aanbeveling van de VCH. De voorzitter verleende zijn medewerking aan de op 18 december door het HDC, in samenwerking met de reünistenorganisatie van de SSR en de VCH, georganiseerde herdenkingsdienst.

De secretaris trad toe tot de wetenschapscommissie van het CAN. Voorts nam hij, samen met prof. dr. R. Kuiper, in de zomer deel aan een internationale conferentie van de Study Group on Christianity and History in Offchurch, Warwickshire. Laatstgenoemde hield op 26 maart zijn oratie als bijzonder hoogleraar Reformatorische Wijsbegeerte aan de EUR.

Tenslotte werd dit jaar een begin gemaakt met de overdracht van het VCH-archief aan het HDC.

H.-M. Th.D. ten Napel
(secretaris)

- Gerard Raven -**t/m 21 mei**

Onnozele kinderen. Een dubbelproject van de kunstenaar Krien Clevis: 18e-eeuws Italiaans handrelietje in Museum Catharijneconvent (zie bij 20 mei) en een selectie uit de collectie alcoholpreparaten in het Universiteitsmuseum, Lange Nieuwstraat 106, Utrecht, (030) 253 80 08, di-zo

11-17 t/m 18 jun

Oorlogskinderen. Bezet Amersfoort door kinderen bekeken. Met programma's voor basis- en voortgezet onderwijs. Museum Flehite Amersfoort, Westsingel 50, (033) 461.99.87, di-vr 11-17, za-zo 13-17

t/m 25 juni

In de wolken. Jacob de Wit als plafondschilder. Zie *Aangelicht* in het vorige nummer. Bijbels Museum, Herengracht 366, Amsterdam, (020) 624 24 36, ma-za 10-17, zo-chr.feestd.

13-17 t/m 2 juli

De Madonna's van Jan van Scorel. Zie *Aangelicht*. Centraal Museum, Nicolaaskerkhof 10, Utrecht, (030) 236 23 62, di-zo 11-17

Dia: Centraal Museum

t/m 17 sept

Eli Content. Monument voor de levenden. Recent werk van moderne kunstenaar. Joods Historisch Museum, Jonas Daniël Meijerplein 2-4, Amsterdam, (020) 625 42 29/626 99 45, www.jhm.nl, dagelijks 11-17.

15 apr-16 juli

Rembrandt, Goya & Picasso. Etsen van de grote meester en twee beroemde navolgers. Met catalogus en programma's voor basis- en voortgezet onderwijs. Museum het Rembrandthuis, Jodenbreestraat 4, Amsterdam, (020) 520 04 00, www.rembrandthuis.nl, ma-za 10-17, zon- en feestdagen 13-17

14 juli t/m 29 oktober 2000

Verborgen schatten

De borduursels van het Bijbels Museum

20 mei-8 okt.

De weg der wonderen. Op pelgrimstocht naar Rome in het Heilig Jaar 2000. Museum Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht, (030) 231 72 96, www.catharijneconvent.nl, rondleidingen 231 38 25 (930-1230); di-vr 10-17, za-zo-feestd. 11-17.

Aangelicht

Ditmaal aandacht voor twee Utrechtse musea. Het Centraal Museum wist onlangs een tweede *Madonna* (afbeelding van Maria) van Jan van Scorel aan te kopen. Van Scorel (1495-1562) geldt als de meester van de Utrechtse realistische schilderkunst van zijn tijd. Het museum beschikt nu over twee zogenaamde prototypes: de nieuwe *Madonna met kind* en een *Madonna met rozen*. Voor deze expositie zijn acht verschil-

lende *Maria's* van Van Scorel bijeengebracht. Met catalogus. In de museumwinkel is ook de historische roman van Hannie Alders over Van Scorel te koop.

Museum Catharijneconvent besteedt tijdens het Heilig Jaar aandacht aan de *Via Francigena*, de pelgrimsroute van Pavia naar Rome die al in de 10e eeuw genoemd wordt. De tentoonstelling is samengesteld door de dichter Rein Bloem, die door zijn keuze van verhalen en anekdotes de bezoeker het gevoel geeft zelf op weg te zijn naar Rome. Met symposium (27 mei), lezing (28 mei) en kunstreis (september).

Cd-rom's voortgezet onderwijs

- Klaas Tippe -

Staatsinrichting

Staatsinrichting is voor veel leerlingen niet bepaald het meest boeiende onderdeel van het geschiedenisonderwijs. Ze vinden het moeilijk of saai. NIB Software heeft een cd-rom ontwikkeld die hier verandering in moet brengen. *Het Binnenhof* is een interactieve cd-rom waarmee de leerling zichzelf kennis eigen kan maken. Het programma is gemakkelijk te installeren. Na het starten kan de gebruiker kiezen uit verschillende rollen. De krantenjongen geeft het recente nieuws, de actiegroep is tegen het IJssel-Deltaplan, in de bibliotheek kun je informatie vinden over allerlei onderwerpen en via het ABC kan op trefwoord gezocht worden. Met de koningin kun je Prinsjesdag meemaken en nog even wat informatie naslaan. Als kamerlid kom je voor de vraag te staan of je je partijgenoot, de minister van defensie, nog wel kunt steunen nadat bekend werd dat hij vroeger lid had willen worden van het Franse Vreemdelingenlegioen. Je kunt ook een commissievergadering meemaken of naar de vergaderzaal van de Kamer gaan.

Allerlei situaties uit het politieke leven maakt de gebruiker proefondervindelijk mee. Door het hoge informatieve gehalte is deze cd-rom meer dan een spel. Op een duidelijke wijze wordt bijvoorbeeld het complexe procédé van de gang van een wetsontwerp uitgelegd. Als zwevende kiezer kan de gebruiker zijn licht opsteken bij de diverse partijen en hen bevragen over hun visies op verschillende onderwerpen.

De leerlingen die met het programma werken, kunnen opdrachten en toetsen maken. Dit is één van de pluspunten van het programma: het is niet consumptief. Het programma is voor deze onderdelen in te stellen op drie niveaus: vmbo, mbo/bve en havo/vwo. Het verschil in niveau komt terug in de vraagstelling, al had dit wel iets nadrukkelijker gekund.

De makers van *Het Binnenhof* springen in op de behoefte aan materiaal waarmee leerlingen zelfstandiger kunnen leren. Bij individueel gebruik in het computerlokaal levert deze cd-rom het meeste rendement op. In dat geval moet de school wel beschikken over voldoende koptelefoons. Het geluid is

onmisbaar bij dit programma. Voor de Tweede Fase is deze cd-rom geschikt en ook bij lessen staatsinrichting in de derde klas havo/lyceum kan hij goed toegepast worden. Voor het vmbo ben ik hier minder van overtuigd. De woordkeus zal voor (een deel van) deze leerlingen vaak aan de moeilijke kant zijn.

Het programma bevat een schat aan informatie. Helaas is dit niet actueel te houden en zou na elke wijziging een nieuwe variant op de markt gebracht moeten worden. Los daarvan komen er enkele onvolkomenheden in voor. Zo miste ik bij de informatie over de RPF de naam van Stellingwerf en werd bij dezelfde partij als voorzitter van de Eurofractie Ir. L. van de Waal genoemd, terwijl bij de SGP R. van Dam werd vermeld. Verder kwam ik een niet afgemaakte zin tegen en is het niet de ... maar het GPV. De keuze voor een bepaalde politieke partij werkt niet altijd door in de rol die de gebruiker daarna speelt als Kamerlid voor die partij.

Los van de kritische kanttekeningen is dit programma naar mijn mening een verrijking voor de lessen staatsinrichting. Het biedt gelegenheid voor zelfstandig werken waarbij de leerling meer informatie tot zich neemt dan de docent in dezelfde tijd kan uitleggen. *Het Binnenhof* maakt een complexe materie inzichtelijk.¹

Leonardo da Vinci

Softkey heeft een cd-rom over de veelzijdige Renaissancekunstenaar Leonardo da Vinci uitgebracht. Ook dit programma is bijzonder veelzijdig. Het is ontwikkeld voor jongeren vanaf 12 jaar, maar het taalgebruik is voor de jongste leden van deze doelgroep hier en daar aan de moeilijke kant. Ook deze cd-rom bevat een grote hoeveelheid informatie. Leonardo's uitvindingen zijn te bewonderen en worden uitgelegd. Ze kunnen ook worden uitgeprint, 'om te verzamelen of te ruilen met vrienden'. De afbeeldingen kunnen worden gedraaid en gekanteld om ze aan alle kanten te bekijken. Bij diverse ontdekkingen kan doorgeklikt worden naar informatie over onze tijd en Da Vinci's tijdperk, waarin zelfs tijdgenoten als Ivan de Grote voorkomen. Door een tijdbalk met

informatie toe te voegen, wordt duidelijk in wat voor tijd Da Vinci leefde. De bibliografie geeft literatuur voor verder onderzoek. Een lijst met kunstwerken en hun huidige verblijfplaats is handig voor de museumbezoeker.

Enige a-historische, grappige elementen, als een knipogende Mona Lisa, zouden de toorn van een droog historicus kunnen opwekken, maar dat zijn voor de doelgroep juist leuke bijkomstigheden. Voor een relatief lage prijs heeft Softkey een goed product uitgebracht.²

Ontdekkingsreizigers

'Stap in de voetsporen van de drie meest geprezen ontdekkers uit de geschiedenis: Columbus, Magelhaens en Cortéz en ervaar hun ontdekkingen met schitterende 3D animaties.' Deze zin op de achterkant van de cd-rom *Ontdekkingsreizigers* van Softkey Educatief geeft het doel van het programma aan. De leerling kan met deze drie mannen op ontdekkingsreis. De database geeft tevens informatie over een aantal minder bekende reizigers. Met behulp van kaarten en teksten wordt een overzicht gegeven van hun leven en reis. Dit programma is iets minder omvangrijk dan Leonardo de uitvinder. Interessant is het deel over de effecten van de ontdekkingsreizen, waar ingegaan wordt op de herkomst van een aantal producten. Leerlingen kunnen (evenals bij Leonardo) informatie uit het programma halen als basis voor een eigen werkstuk. Ik gebruik deze cd-rom in de (brugklas)les als volgt: de reis van Columbus bekijken we klassikaal. Daarna kiest elke groep een ontdekker. Op een stuk behang maken ze een wereldkaart. Ze tekenen de reis, schrijven er een korte tekst bij en voegen plaatjes toe. In de laatste les vertellen de groepsleden iets aan de klas over 'hun' ontdekkingsreiziger. Een leuk programma voor weinig geld.³

Onderwijswerkgroep VCH, tel. 0577-492455

Noten

¹ Het Binnenhof, NIB Software, Postbus 1007, 1000 BA Amsterdam, f59,90.

² Leonardo de uitvinder, Softkey Educatief, Postbus 94791, 1090 GT Amsterdam f19,90.

³ Ontdekkingsreizigers, Softkey Educatief, f19,90.

David M. Rohl, *Farao's en de Bijbel. Zoektocht naar mythen en geschiedenis*

(Heerenveen: Groen, 1998)
296 blz., f 59,95.

Farao's en de Bijbel

Een belangrijk deel van het Oude Testament is gewijd aan de geschiedenis van het volk Israël. We vinden er de geschiedenis van de aartsvaders, van Israëls verblijf in Egypte, maar ook die van het vroege welvarende koninkrijk van David en Salomo. Hoe belangrijk deze geschiedenis in theologisch opzicht ook mag zijn voor de identiteit van het joodse volk, slechts weinig wetenschappers vandaag zijn nog bereid dit oudtestamentische historische beeld te aanvaarden.

Archeologische opgravingen tijdens de laatste anderhalve eeuw hebben het bijbelse beeld van de geschiedenis nauwelijks bevestigd. Er zijn geen duidelijke sporen teruggevonden van een Israëlitisch volk in Egypte, noch van een grootscheepse veroveringscampagne door Jozua.

Het onderhavige werk van de Engelse egyptoloog David M. Rohl is een poging om het ongelooft en de scepsis van genoemde wetenschappers in positieve zin bij te stellen. Rohl en zijn medewerkers vermoeden een reeks van vergissingen met betrekking

tot de datering van de farao's. Er zouden kunstmatig enkele eeuwen zijn toegevoegd aan de Egyptische geschiedenis. Dit zou concreet dat er weliswaar op de juiste locaties is gezocht naar het bewijs voor de oude Bijbelverhalen, maar vrijwel zeker in het verkeerde tijdperk.

De kern van het onderzoek, het fundament van Rohls theorie, is toegespitst op de zogeheten Derde Tussenperiode. Dit raamwerk van dateringen beschrijft een veel langere periode dan de beschikbare archeologische en schriftelijke bewijzen lijken te rechtvaardigen. Wanneer en indien daar fouten zijn gemaakt, heeft dit onvermijdelijk zijn gevolgen voor de vroege geschiedenis van Israël. In Israël zijn immers nauwelijks historische inscripties gevonden die ons een bevestiging zouden kunnen geven van het chronologisch raamwerk voor de bijbelse verhalen. Vanzelfsprekend zijn de wetenschappers naar Egypte gaan kijken, in de veronderstelling om daar op grond van de onmetelijke rijkdom aan teksten het historisch verloop van Israëls geschiedenis te kunnen lezen.

De auteur neemt de lezer mee in een uitermate boeiende reis door de tijd. Rohls revo-

Scholen en mensen in protestants Pijnacker

Het onderhavige boek verscheen ter gelegenheid van het feit dat de Vereniging voor Protestants Christelijk Basisonderwijs te Pijnacker negentig jaar bestond. Prof. Miedema voorzag het boek van een voorwoord en dat wekt op het eerste gezicht bevreemding, omdat Miedema geen enkele directe relatie met het onderwijs in Pijnacker heeft. Dat desondanks de bekleeder van de Hendrik Piersonleerstoel voor Christelijk Onderwijs het boek heeft ingeleid, heeft te maken met de opzet van dit jubileumboek.

De gebruikelijke gang van zaken bij een schooljubileum is dat een boek wordt gepresenteerd met een chronologisch verslag aan de hand van bestuursnotulen, aangevuld met herinneringen van oud-leerlingen en dito leerkrachten. Wetenschappelijk gezien bezitten dergelijke uitgaven hooguit de status van bronnenmateriaal.

Meermalen heeft Johan Sturm, universitair docent historische pedagogiek aan de VU, ervoor gepleit om in de onderwijsjubileumboeken niet alleen aandacht te besteden

aan de gebeurtenissen, maar daarnaast ook wat hij noemt het 'primaire proces' voor het voetlicht te brengen en in te gaan op vragen als: hoe was de gang van zaken op school, hoe beleefden de leerlingen en de onderwijsgeevenden het onderwijs, hoe kreeg de identiteit gestalte in de dagelijkse praktijk van het lesgeven?

In het jubileumboek van Pijnacker kreeg Sturm gelegenheid zijn ideeën in praktijk te brengen en prof. Miedema noemt het resultaat een goed voorbeeld van een historisch-pedagogische gevalstudie, waarin 'op voorbeeldige wijze' het lokale en nationale perspectief van de onderwijsgeschiedenis beschreven zijn.

Overeenkomstig de door Sturm bepleite opzet valt in het boek een tweedeling te onderscheiden. Enerzijds is er de beschrijving van de gebeurtenissen, anderzijds is er de beschrijving van het 'primaire proces'. Het feitenrelaas komt in de hoofdstukken 3, 4, 5, 7 en 8 aan de orde. In hoofdstuk 6 over 'Opvoedend onderwijs in protestants

Annelies Borst, Gerard Prenger en Johan Sturm, *Scholen en mensen in protestants Pijnacker. Een Nederlandse onderwijsgeschiedenis van de twintigste eeuw*

(Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1999) 192 blz., f 30,00

lutionaire hypothese wint nog aan zeggingskracht, wanneer men naast het boek ook de vierdelige televisieserie, door de EO op video uitgebracht, in alle rust de revue laat passeren. In dit kader kan slechts een enkel saillant punt uit dit boek genoemd worden. Daarom uit elk van de vier hoofddelen van het boek een enkele notitie.

In Tanis, een stad in de oostelijke Nijldelta, lijkt het archeologisch materiaal te bevestigen dat twee dynastieën een groot aantal jaren naast elkaar hebben bestaan. Het gaat hier om twee farao's uit de 21ste en 22ste dynastie. De zogeheten Derde Tussenperiode moet hierdoor met minstens 141 jaar worden ingekort.

In het tweede hoofddeel staat de figuur van koning Ramses II centraal. Opgravingen door Engelse wetenschappers in de vorige eeuw richtten zich met name op de Nijldelta. Met opzet koos men die locaties waar grote kans bestond op het ontdekken van de voorraadstad Raamses, genoemd in Exodus 1:11. Men hoopte deze stad te kunnen identificeren om vervolgens via inscripties tevens de identiteit te kunnen bevestigen van de Egyptische koning, in

wiens naam deze geweldige bouwwerken waren opgetrokken. Deze koning was Ramses II, die natuurlijk werd gezien als de farao van de onderdrukking

Het kan zijn, aldus Rohl, dat de Israëlieten een stad hebben gebouwd op de plaats waar later Pi-Ramesse verrees, maar zij hebben niet noodzakelijkerwijs de hoofdstad en residentie van Ramses II zelf gebouwd. Feitelijk klopte de Bijbelse datering van de uittocht (1447 v.Chr.) absoluut niet met de jaartallen van de 19e dynastie (1295-1186 v.Chr.) Het verband tussen Ramses II en de slavernij van de Israëlieten was een illusie, een veronderstelling, zonder concrete archeologische onderbouwing. Aan het eind van het tweede hoofddeel vat de auteur zijn bevindingen als volgt samen: De Nieuwe Chronologie heeft vastgesteld dat Ramses II leefde in de tiende eeuw v.Chr., ongeveer 350 jaar later dan in de conventionele chronologie werd aangenomen. Het gevolg daarvan is dat de archeologische vondsten in Palestina, die gedateerd worden in de late achttiende en de vroege negentiende dynastie vanaf nu stammen uit de periode die bekend staat als het onge-

deelde Israëlitische koninkrijk, de eeuw dus van David en Salomo.

In deel drie wordt dit thema breedvoerig uitgewerkt en Ramses II opnieuw gedateerd. Via de genealogieën hebben we te maken gekregen met een Ramses II die aan het einde van de tiende eeuw in Egypte op de troon zat. Dit is dezelfde periode als waarin Rechabeam koning werd van Juda en de tempel werd geplunderd door de farao, die in de Bijbelse overlevering bekend is onder de naam Sjisjak. Zou het bij verschillende namen om dezelfde persoon gaan? Rohl is hiervan overtuigd, gedeeltelijk op grond van allerlei vrij ingewikkelde filologische overwegingen, maar toch wel in de eerste plaats doordat archeologische en geschiedkundige argumenten deze conclusie wettigen. Een veldtocht-reliëf in het Ramesseum maakt namelijk melding van het feit dat farao Ramses II in het achtste jaar van zijn regering een stad met de naam Sjalem plunderde.

Bijzonder intrigerend is vervolgens de beschrijving van de figuur van koning Saul.

(Vervolg op pagina 33)

Pijnacker' (pag. 117-149) komen de aard en het karakter van het onderwijs aan bod, al komen aspecten daarvan impliciet ook regelmatig in de andere hoofdstukken ter sprake. Binnen de genoemde tweedeling is opnieuw een tweedeling te maken. Zowel de feiten als het primaire proces worden beide in nationaal en in lokaal perspectief getekend.

Het nationale perspectief van de gebeurtenissen wordt in een afzonderlijk hoofdstuk (hoofdstuk 2) beschreven. In tien bladzijden wordt het verloop van de nationale onderwijsgeschiedenis vanaf 1700 tot heden geschetst, uiteraard op de meest markante hoofdmomenten. De auteurs zijn er in geslaagd om dat op heldere, leesbare en wetenschappelijk verantwoorde wijze te doen, soms echter met een afstandelijkheid die mogelijk gemis aan affiniteit met de oorspronkelijk drijfveren van het protestants-christelijk onderwijs doet vermoeden. Zo wordt de Schoolstrijd beschreven als motor achter de verzuiling van het Nederlandse onderwijs. Op zich juist, maar is dat nu de meest wezenlijke betekenis van de Schoolstrijd, gezien vanuit protestants-

christelijk standpunt?

Het lokaal perspectief van de gebeurtenissen wordt beschreven in de hoofdstukken 3 t/m 8 (m.u.v. hoofdstuk 6).

Zonder meer belangwekkend is de beschrijving van de aard en inhoud van het onderwijs. De auteurs zijn er met gebruikmaking van telformulieren, lesroosters, leerplannen en jaarverslagen in geslaagd om een beeld te schetsen van de wijze, waarop het onderwijs in de praktijk gestalte kreeg. Hun conclusie is dat het onderwijsprogramma werkelijk doortrokken was van de leerinhouden die tot het protestants-christelijk gedachtegoed behoorden.

Op de vraag of hieraan ook een consistent eigen pedagogisch en didactisch concept ten grondslag lag, gaan de auteurs niet in. Wel behandelen ze een aantal facetten daarvan. Zo besteden ze aan de hand van de bespreking van een leeslesje aandacht aan het mensbeeld in de calvinistische opvoeding. De opmerking op bladzijde 138 dat in de christelijke pedagogie de morele opvoeding onderscheid tussen goed en kwaad zou beogen te bewerkstellingen, is

naar mijn oordeel onjuist. Hier is sprake van de opvoeding van het geweten en dat is wezenlijk iets anders dan het aanbrengen van het onderscheid tussen goed en kwaad. Over het geweten, dat in de christelijke opvoedingstraditie een centrale rol speelt (zie Koelman, Bavinck, Waterink, Kohnstamm en zelfs Langeveld), wordt door de auteurs in dit kader echter met geen woord gerept.

Als ik de schrijvers goed begrijp, zijn ze van mening dat het leerstofjaarklassensysteem niet of minder goed gerealiseerd kan worden in een combinatieklas (blz. 149). Voor zover mij bekend is het al of niet combineren van klassen geen criterium voor dit systeem.

Dit alles laat echter onverlet dat de opvattingen van Sturm over de beschrijving van de onderwijsgeschiedenis vruchtbaar zijn gebleken. Het jubileumboek van de protestants-christelijke scholen in Pijnacker is daarvan een overtuigend bewijs. Alleen daarom al dienen alle vakgenoten van Sturm van dit boek kennis te nemen.

L.D. van Klinken

De strijd van de Afro-Amerikanen voor gelijke burgerrechten

Een van de bekendste figuren uit de strijd voor gelijke burgerrechten van de Afro-Amerikanen is ongetwijfeld Rosa Parks. Zij was het die op 1 december 1955 weigerde haar zitplaats in de volle bus aan een blanke af te staan. Haar arrestatie had verstrekende gevolgen. De zwarte gemeenschap in Montgomery besloot nu geen gebruik meer te maken van het openbaar vervoer, zolang zwarten in de bus werden achtergesteld. De busboycot duurde een jaar. Leider van de hele actie was de jonge dominee Martin Luther King. Onder zijn leiding werd in de jaren vijftig op geweldloze wijze actie gevoerd voor de rechten van de zwarte Amerikanen.

Op het moment dat Rosa Parks weigerde op te staan, worstelde de Amerikaanse samenleving al bijna een eeuw met de integratie van de afstammelingen van de voormalige negerslaven. De periode na afschaffing van de slavernij in 1865, is het onderwerp van het boek *De strijd van de Afro-Amerikanen voor gelijke burgerrechten* van Michael Weber. Het

is geen eenvoudig verhaal, wat de schrijver in een beperkt aantal bladzijden vertelt.

Het boek opent met een kort hoofdstuk over het verschijnsel slavernij. Het eindigt met de gebeurtenis dat de zwarte dichteres Maya Angelou bij de inauguratie van president Clinton op 20 januari 1993 haar gedicht *On the Pulse of the Morning* voorlas. Tussen deze twee momenten liggen talloze gebeurtenissen, bij tijden gruwelijk, heroïsch en vaak diep emotioneel. Denk aan 'kleine' pesterijen als de 'grootvaderclausule' waarbij iemand moest aantonen dat zijn grootvader stemrecht had, voordat hij zijn eigen stemrecht konden effectueren. Uiteraard was dat voor de negers aan het eind van de negentiende of het begin van de twintigste eeuw niet mogelijk.

Niet minder onaardig was de toepassing van 'red-lining'. Hierbij werd de uitgifte van hypotheek aan zwarten verboden vanwege het risico dat dit inhield voor de prijs van de huizen in een bepaalde wijk. Gelukkig zijn er ook positieve zaken: de vele zwarte

Michael Weber, *De strijd van de Afro-Amerikanen voor gelijke burgerrechten*

(Harmelen: Ars Scribendi 1998)
74 blz.

Een nieuwe reeks: geschreven geschiedenis

Omdat de deeltjes *De kruistochten* en *De industriële revolutie* bepaald wel een plaats verdienen in de mediatheek, was mijn eerste gedachte dat het jammer is dat ik de serie *Geschreven Geschiedenis* niet eerder kende, maar toen realiseerde ik me dat we hier met een nog nieuwe serie te doen hebben.

De opzet van de boekjes is steeds dezelfde. In zestig fraai geïllustreerde bladzijden worden de hoofdlijnen verteld. De hoofdstukken gaan over voor de handliggende aspecten van het onderwerp en zijn weer onderverdeeld in artikeltjes van (ruim) één bladzijde. Op de tegenoverliggende pagina treffen we bijbehorende geschreven en ongeschreven bronnen aan, waarbij in een overzichtelijke lay-out moeilijke woorden en begrippen worden toegelicht. Geheel in overeenstemming met de procedures in het hedendaagse geschiedenisonderwijs, worden de lezers er aan herinnerd dat ze een historisch document wel op een bepaalde manier moeten benaderen. Doen ze dat niet, dan raken ze gemakkelijk in de tijdkooi gevangen of vergissen zij zich in de

betrouwbaarheid van de documenten.

Overigens moet de leerling zich zelf wel steeds realiseren dat het belangrijk is met de juiste houding naar de documenten te kijken. De nuttige tips in de inleiding, over het benaderen van documenten, worden namelijk in het vervolg niet expliciet toegepast. Voor een geoefend leerling is dit echter geen bezwaar en omdat de deeltjes die ik zag voor klas 3 en hoger in aanmerking komen, mag je veronderstellen dat de benodigde vaardigheden wel beheerst worden. Het deel met als ondertitel 'christenen in oorlog' behandelt de aanzet tot en het verloop van alle kruistochten. Die zeven expedities zijn dus weer terug in het geschiedenisboek, met de zo'n dertig jaar terug tenminste traditionele (godsdienst)politieke, militaire, economische en, zij het in mindere mate, culturele informatie. Natuurlijk keek ik, met het onderwerp Europa en de buitenwereld nog vers in het geheugen, naar de aandacht voor de onderlinge contacten tussen de moslims en de kruisvaarders en hun nazaten van Outremer.

Christine Hatt, *De kruistochten, christenen in oorlog*

(Harmelen: Ars scribendi, 1999)
59 blz., f 29,75

Stewart Ross, *De Industriële Revolutie*

(Harmelen: Ars scribendi, 1999)
60 blz., f 29,75

sporthelden, de diverse bewegingen die, vaak met hulp van blanken, werden opgericht om de positie van de zwarten in de Amerikaanse samenleving te verbeteren. Weber noemt het allemaal en nog veel meer in zijn boek, terwijl hij toch een zekere distantie behoudt.

Het boek is zeker geschikt als eerste kennismaking met het onderwerp of als achtergrond voor een spreekbeurt, maar het kent ook duidelijk zijn beperking. De omvang is gering, 74 bladzijden inclusief verklarende woorden- en begrippenlijst en tijdschaal. Hoewel soms in de bijschriften bij de tekst een literatuurvermelding te vinden is, ontbreekt een (beknopte) literatuurlijst - iets dat het boekje aan waarde had doen winnen in het huidige bestel van vergroting van zelfstandigheidbevordering en studievareidigheden. Een minpunt vind ik ook dat bepaalde aspecten minder goed of helemaal niet uit de verf komen. De rol van de kerken in de Verenigde Staten in de strijd voor gelijke burgerrechten blijft in de hele tekst onderbelicht. Er is weinig aandacht besteed aan de Abolitionbeweging, die in het kielzog van de tweede grote opwek-

kingsgolf veel blanke Amerikanen tot een andere houding ten opzichte van slavernij bracht.

In feite verdient dit onderwerp een omvangrijker boek. Wellicht dat dat er eens van komt, want de ontwikkelingen in de burgerrechten zijn nog niet afgelopen. Of zoals Martin Luther King dat in 1963 zei: 'Veel is bereikt, maar er zal nog veel goede wil en hard werken voor nodig zijn om het Amerikaanse volk, uiteindelijk te verheffen uit het drijfzand van rassenongelijkheid en een hechte basis van vrijheid, gelijkheid en broederschap te verkrijgen'.

Arjen de Jongste

Veelbelovend, maar niet kenmerkend voor de aandacht die het boek verder hieraan besteedt, is het verhaal uit de kroniek van de Arabier Oesama. Deze verhaalt hoe de gouverneur van Antiochië eens gaat eten bij een Frank en zich in het geheel geen zorgen hoeft te maken over de maaltijd, want varkensvlees eet deze nieuweling in de Oriënt al jaren niet meer. Ik zou graag meer voorbeelden van soortgelijke ervaringen gelezen hebben. Kan dat nog een kwestie van smaak zijn, meer objectief is vast te stellen dat de gevolgen van de kruistochten te mager behandeld worden, zeker die op cultureel en economisch terrein.

De plaats van de kerk in de Europese samenleving wordt in zeer algemene termen beschreven en voor de relatie met de Grieks-orthodoxe broeders geldt hetzelfde. Hoe de aanwezigheid van christenen buiten de wereld van de christianitas te verklaren is, wordt niet toegelicht. Jezus Christus is niet meer dan een jood die de nadruk legde op Gods liefde voor de mensheid, maar ook leerde dat mensen God en elkander lief moesten hebben en geen geweld moesten gebruiken. Later heeft de kerk besloten dat ter verdedi-

ging van het christendom de wapens mogen worden opgenomen. Dit gaat toch kort door de bocht, maar het is ook te gecompliceerd voor een recensie. Eén opmerking slechts hierover: Als de taak van de christen-historicus (ook) bestaat uit de verzorging van de geschiedenis van de kerk van alle tijden, vormen de kruistochten met het vele bijbehorende leed zeker één van de moeilijkste thema's.

Nog kort over het andere deeltje, dat handelt over de situatie in Groot-Brittannië en het verloop, de gevolgen en de verspreiding van de industriële revolutie. Nu in het tweede-faseprogramma havo en vwo het subdomein levensonderhoud en sociale verhoudingen is opgenomen, kan de Industriële Revolutie goede diensten bewijzen. Veel methoden hebben voor de uitwerking van dit examenvoorschrift immers de ontwikkelingen in Schotland als onderwerp genomen. Dit boek beperkt zich evenwel niet tot 'werkplaats van de wereld' en biedt bovendien, dankzij het register, de verklarende woordenlijst en de leesbare artikeltjes een welkome aanvulling op de schoolboeken.

Ronald Polak

Franse slag

Zou een leerling na de vakantie in het favoriete vakantieland van zijn ouders nog wat meer over dat land willen weten? Bij Ars Scribendi verschenen boekjes die dan handig zijn.

In de Franse Alpen kun je heel fijn skiën, maar jammer genoeg vormen de toeristen een steeds grotere bedreiging voor de natuur. Hele woongebieden van dieren worden met de aanleg van skipistes vernietigd. Beide zinnen uit de eerste bladzijden van *Met het oog op Frankrijk* geven aardig het hap-snap karakter van dit denkelijk voor de lagere klassen bestemde boekje aan. In stukjes van telkens twee bladzijden, die zijn ingedeeld naar de fysische en sociale geografie (het gebergte, langs de rivieren, volk en taal e.d.), worden allerlei wetenswaardigheden over het land van Marianne en haar bewoners opgesomd en geïllustreerd met mooie, zij het niet zeer originele kleurenfotos.

Twee bladzijden 'Frankrijk en het verleden' geven niet meer dan summere informatie:

Carnac, Charlemagne, Jeanne d'Arc, de Bloedbruiloft, de glorie van de Zonnekoning en ook nog enkele regels over 1789 en naderhand. Relatief groot is de aandacht voor onze eeuw. Het boekje van 32 bladzijden wordt afgesloten met een lijst beroemde Frans en jaartallen, feiten en getallen. Ik trof in de vertaling -uit 1998- te veel slordigheden aan, zoals een geallieerde invasie in 1945, tikfoutjes bij jaartallen (blz.25) en de oceanograaf Cousteau zou nog steeds in leven zijn. De korte stukjes zijn geschikt voor jongere leerlingen die een werkstukje over aspecten van de Franse cultuur moeten maken. Voor hen staan er in aparte kader-tjes genoeg leuke weetjes, denk bijvoorbeeld aan de Franse kentekens, de Tour de France of de Chunnel.

De opzet van het deeltje *Frankrijk* in de serie *Moderne industriële wereld* zal de geschiedenisleraar meer aanspreken, want hier wordt de ontwikkeling van de nog lange tijd agrarische natie geschetst. Van veel actuele politieke en sociale omstandigheden wordt de

Jo Sturges, *Met het oog op Frankrijk*
(Harmelen: Ars Scribendi, 1998)
32 blz., f 24,95

Mick Dunford, *Moderne Industriële wereld, Frankrijk*
(Harmelen: Ars Scribendi, 1997)
48 blz., f 35,25

Compacte tijdsbeelden

Een opdracht als 'zoek alles wat je kunt vinden over de wereld ten tijde van een willekeurige historische figuur' zal niet snel gegeven worden, want die doet teveel denken aan de klassieker 'wie werd wanneer waar geboren'. Aan zulke karikaturen wil geen geschiedenisleraar voedsel geven. Toch kan een boek met een compleet overzicht over een tijdvak goed van pas komen voor leerlingen die een historisch onderzoek moeten doen. Dankzij het register en een taalgebruik dat leerlingen van de basisvorming niet voor grote problemen stelt, zijn de boekjes over de wereld in de tijd van Marco Polo en Marie Antoinette een aanwinst voor de bibliotheek.

Eerst worden de belevenissen van de hoofdpersoon in grote lijnen verhaald. Dan volgt een wereldkaart en een historisch (jaartallen)overzicht met - en nu komt wat deze reeks kenmerkt- over alle continenten behoorlijk gedetailleerde informatie. In de volgende hoofdstukjes gaat het over het dagelijkse leven, de materiële en geestelijke cultuur en nog een aantal andere aspecten. Dat

gebeurt telkens met betrekking tot zeven gebieden. Azië is namelijk in Zuid en Oost onderverdeeld en het Midden Oosten wordt afzonderlijk besproken. Een verklarende woordenlijst en een register sluiten het geheel af.

Het mag dan onzeker zijn welke gebieden Marco Polo in levende lijve bezocht heeft, zie *'Did Marco Polo go to China'* van Francis Wood, de Aboriginals heeft hij nooit aanschouwd. Toch worden zij in het deeltje over de twaalfde-veertiende eeuw gewoon meegenomen, net als de boeren van de Champagne en de goudsmiden van de Chimu in Peru. Het gaat in deze reeks dus om een geordende weergave van wat uit de verschillende beschavingskringen over de bewuste perioden bekend is.

Natuurlijk kunnen een kleine vijftig bladzijden geen volledige informatie geven. Toch verdient deze serie een plaats in de schoolbibliotheek, omdat leerlingen zich een elementair overzicht efficiënt eigen kunnen maken. Daarna zal, afhankelijk van de

Fiona MacDonald, *De wereld in de tijd van Marco Polo*
(Harmelen: Ars Scribendi 1998)
48 blz., fl. 29,75

Fiona MacDonald, *De wereld in de tijd van Marie Antoinette*
(Harmelen: Ars Scribendi 1999)
48 blz., fl. 29,75,

historische achtergrond verteld en de inhoud van dit boek vertoont duidelijk samenhang. De tegenhanger hiervan is natuurlijk dat de leerling al lezend wel zelf verbanden moet ontdekken. Het boek lijkt mij daardoor meer geschikt voor leerlingen uit de middenklassen havo/ vwo. Het hoeft na lezing geen raadsel meer te zijn waarom Franse boeren nu net MacDonald met tomaten blokkeren of waarom juist in de voorsteden het Front National veel stemmen behaalt. Het boek is toegankelijk door een register en een verklarende woordenlijst. Lastige begrippen worden in het algemeen goed uitgelegd. Wel viel het me op dat de betekenis van de term 'nationaliseren' pas de tweede keer dat deze gebruikt wordt, is toegelicht. Jammer is het ook dat Mitterand nog als president figureert, notabene in een vertaling uit 1997. Toch geeft het boek zinvolle informatie over Frankrijk, waarvan in de eerste plaats bij de lessen geschiedenis, maar ook bij aardrijkskunde en Frans een nuttig gebruik gemaakt kan worden als informatiemiddel voor opdrachten.

Ronald Polak

opdracht, dikwijls dieper moeten worden gegraven.

Het is niet moeilijk, maar wel unfair, voorbeelden te bedenken van wat een lezer allemaal nog meer opgenomen had willen hebben in de verschillende paragraafjes. Hoe meer de lezer gewend is met eurocentrische ogen naar het verleden te kijken, des te meer zullen de nadelen van de gekozen opzet in het oog springen. In het algemeen worden aan Europa niet meer regels besteed dan aan andere gebieden en dat betekent - in het deeltje over Marie Antoinette - concreet dat Voltaire niet genoemd wordt (Rousseau en Diderot wel). De vermelding van de verdiensten van prins Ranjit Singh voor de Sikh in de Punjab in dezelfde paragraaf over 'denkbeelden en geloof' zal niet voor ieder een overtuigende compensatie zijn van dit gemis.

Een moderne geschiedenisleraar beseft heel goed wat er gewonnen is wanneer een leerling zelf de vaardigheden heeft verworven om zich een beeld van een bepaalde periode te vormen, maar als christen zal hij of zij er ook bedacht op zijn dat de leerlingen uit zich

zelf niet zo gemakkelijk onderscheid maken tussen informatie en het algemene kader waarin dat gezet wordt. Wie kan inschatten wat voor effect een zinnetje als 'Tempels, moskeeën en kathedralen moedigden de mensen aan om God te aanbidden' onbewust heeft op het beeld van God van de jonge lezer? Dit voorbeeld leidt niet tot de conclusie dat daarmee deze boeken dicht moeten blijven, zeker niet, maar maakt duidelijk dat bij alle veranderingen de leraar als begeleider niet gemist kan worden. Dat laatste is natuurlijk geen nieuws.

Ronald Polak

Kerklied en kerk bij Marnix

Willem van Oranje had een steun en toeverlaat. Deze man, Marnix van St. Aldegonde, heeft veel betekend voor de prins. Hij onderhandelde met diverse vorsten over steun bij de opstand tegen Spanje, wat de prins van Oranje erg waardeerde. Dit bleek toen Marnix van St. Aldegonde gevangen was genomen door het Spaanse leger. De prins spande zich in om hem vrij te krijgen. Dit lukte toen de Spanjaarden Marnix wilden ruilen voor Mondragon. Marnix was de man die de fakkel van de prins over zou nemen na zijn dood. Toen bleek dat de leidinggevende capaciteiten van Marnix niet zo groot waren dat hij leiding kon geven aan de in nood verkerende, Republiek. Ook zijn militaire inzicht haalde het niet bij dat van zijn tegenstanders. Hij liet zich als burgermeester van Antwerpen in 1585 inpakken door de Spaanse bevelhebber.

De grootste interesse van Marnix ging niet uit naar het bestuurlijke werk. Hij was daar teveel wetenschapper voor. Zijn liefde ging uit naar het bestuderen van de taal. Op dit gebied is hij zeker geen onverdienstelijk

wetenschapper geweest. Deze kant van Marnix raakt weleens op de achtergrond. De Willem de Zwijgerstichting brengt met deze publicatie Marnix als literair vakman naar voren. Zijn literaire pennevruchten komen aan bod. De kern van het boek gaat over de psalmberijming die Marnix schreef. Dit blijkt al uit de door Geeraert Brandt geïnspireerde, titel: *Tolk der bybeltaal*.

Marnix was ontevreden over de bestaande psalmberijmingen. De berijming van Datheen, die in het algemeen gebruikt werd, voldeed niet aan de, volgens Marnix, meest ideale methode. Psalmen moesten rechtstreeks vanuit de grondtekst vertaald worden. Datheen had zijn psalmberijming vooral gebaseerd op de Franstalige berijming van Genève. Een tweede punt van kritiek op de berijming van Datheen was dat het dichterlijk niveau niet zo hoog was. Woord en toon botsten op veel manieren. Marnix wilde dit zo veel mogelijk voorkomen. Het derde punt van kritiek was dat de taalkundige vorm niet volmaakt was. Datheen had vele stoplappen gebruikt om

Dr. J. de Gier, *Marnix van St. Aldegonde: 'Tolk der bybeltaal'. Kerklied en kerk bij Marnix*

(Apeldoorn: Willem de Zwijgerstichting
1998)
80 pag, f 15,00

Vrouwen en kunst in de Republiek

De beelden van het verleden die door de historicus opgeroepen worden, zijn gefundeerd op de bronnen uit dat verleden. De informatie die daarin is verrat, waren in de ogen van de tijdgenoot het blijkbaar waard om opgeschreven te worden. Veel zaken die niet de moeite van het opschrijven waard waren, zijn ons niet bekend.

Het onderwerp 'Vrouwen en kunst in de Republiek' waarnaar de auteurs, studenten geschiedenis van de Universiteit van Utrecht, onderzoek hebben gedaan, behoort tot de zaken waar niet zoveel over bekend is. Vrouwen leefden vaak op de achtergrond en speelden geen opzienbarende rol in het publieke leven. Zo konden vrouwen vaak geen lid van een gilde worden en dus geen handel bedrijven. Maar op naam van hun man bedreven veel vrouwen toch handel.

Voor de kunst ligt dat niet zoveel anders. Veel vrouwen hebben kunst gemaakt en verhandeld. Spaarzame gegevens zijn overgebleven. Maar er zijn nog genoeg dingen bekend om een boek te schrijven over door vrouwen gemaakte kunst. Na twee inlei-

dende hoofdstukken over vrouwen en het kunstleven in de Republiek, volgen hoofdstukken over vrouwelijke kunstenaars in de Republiek. Daarin wordt het beeld bevestigd dat vrouwen geen onbelangrijke rol gespeeld hebben in het kunstleven in de Republiek. Vaak maakten zij de kunst voor de kleine man. Een enkeling kon boven het maaiveld uitstijgen en zelfs enige internationale bekendheid krijgen.

De meeste vrouwen die zich bewogen op het gebied van de kunst kwamen ook uit het kunstenaarsmilieu of door hun ouders werd grote waarde gehecht aan de kunstzinnige vorming. Deze vrouwen werden door hun omgeving gestimuleerd om te schilderen. Deze omgeving verzorgde dan ook de opleiding tot kunstenaressen. Natuurlijk was niet iedereen in de omgeving van de kunstenaressen even blij met de kunstzinnige uitingen. Er zijn berichten die ons vertellen dat mensen vonden dat al dat geknoei met verf voor een vrouw nergens toe diende.

Vrouwen produceerden niet alleen kunst, ze verkochten die ook op markten en op de

Els Kloek, Catherine Peters Sengers, Esther Tobé, *Vrouwen en kunst in de Republiek*

(Hilversum: 1998)
190 blz., f 35,00

van de psalmen een lopend geheel te maken. Marnix wilde dat zoveel mogelijk vermijden.

De berijming van Marnix, waaraan hij ook na het verschijnen is blijven sleutelen mocht er zijn. Toch heeft deze berijming de versen van Datheen niet kunnen verdrijven uit de eredienst. Daarvoor zijn volgens Dr. J de Gier vier redenen. In de eerste plaats verscheen de berijming kort na die van Datheen. In de tweede plaats waren de versen van Datheen geliefd bij het volk. De derde oorzaak had te maken met het vrij lage leesniveau van het kerkvolk en de vierde met de vele ongewone en soms verouderde woorden in de berijming van Marnix. Dit boek is gemakkelijk leesbaar. Het is geschreven vanuit een positieve grondhouding ten opzichte van Marnix van St. Aldegonde. Toch is het oordeel dat wordt gegeven over het werk van Marnix van St. Aldegonde eerlijk; het verhuult de zwakke leidinggevende capaciteiten van de man niet. Het schrijven van een hagiografie is aan de schrijver niet besteed!

Johan van Driel.

(Vervolg van pagina 27)

Hierbij wel een aantekening, vragenderwijs: Op blz. 151 stelt de auteur, dat Saul dodelijk gewond wordt door een Filistijnse pijl. Mijns inziens geeft de Masoretische tekst daartoe recht noch reden, hoewel de Vulgata als volgt deze passage weergeeft: et vulneratus est vehementer a sagittariis.

Een tweede vraag heeft betrekking op het klaagied, dat David aanheft en waarvan de tweede regel luidt: Hoe zijn de helden gevallen... Het vraagwoord 'hoe' wordt zowel als uitroep en vraag geïnterpreteerd. In dichtelijke passages, zoals hier, staat het ongetwijfeld als inleidende aanduiding van een kreet van grote vertwijfeling.

Het vierde en laatste deel is geheel gewijd aan de ontdekking van de Israëlieten, hun verblijf in Egypte en de verovering van het Beloofde Land. Het laatste hoofdstuk van het boek belicht de figuur van Jozef, de grootvizier.

Het geheel overziende, kan ik van harte instemmen met de samenvattende conclusie van de auteur. De vroegere verhalen van

het Oude Testament zijn tot leven gekomen. We kwamen in aanraking met de levens van echte mensen, wier belevenissen in Avaris later de stof voor de schriftelijke overlevring zouden vormen. Daar werd in de tegenspoed van de slavernij de nationale eenheid gesmeed. In die zin ligt in Egypte het startpunt van onze lange joods-christelijke traditie en is daar de historische bijbel geboren. Ik kan dit boek, zo mogelijk in combinatie met de video's van harte aanbevelen ter kritische en welwillende overweging en lezing!

M.Monster

kermis. Soms gebeurde dat op een illegale manier, wat soms een boete opleverde. De rol van vrouwen in de kunsthandel is maar klein geweest. De conclusie van het hoofdstuk over de kunsthandel is dan ook: 'De rol van vrouwen in de kunsthandel is interessant, curieus maar niet essentieel!'

De waarde van dit boek ligt vooral in het gegeven dat er een lexicon in opgenomen is met informatie over een groot aantal kunstenaressen in de periode 1500-1800. Dit lexicon geeft informatie over de namen van de ouders, geboorte- en sterftejaar van de kunstenaressen en de aard van het werk dat ze maakte. Dit zorgt ervoor dat het boek meer is dan de bundeling van een aantal opstellen van studenten.

Johan van Driel

Auschwitz en Entebbe

Ooit schijnt wijlen dr. J. Presser gepoeneerd te hebben: "als het fascisme ooit terugkomt, zal het zijn in de vorm van het anti-fascisme". Dat gezegde kwam bij mij op tijdens het lezen van het boek van Jitshak David. De auteur overleefde Auschwitz en 31 jaar later ook de kaping van een Frans verkeersvliegtuig met veel Israëliische passagiers op Entebbe. Het is aangrijpend om te lezen hoe deze kaping, die werd uitgevoerd door het Popular Front for the Liberation of Palestine (PFLP) en leden van de Duitse Baader-Meinhoffgroep, bij de auteur herinneringen oproep aan Auschwitz. Telkens tekent hij de parallele gebeurtenissen achter elkaar op. Het centrale verhaal is de kaping van het Franse verkeersvliegtuig in juni 1976 en de daaropvolgende bevrijding in het Oegandese Entebbe door Israëliische commando's. Maar als hij iets bij die gebeurtenissen beschrijft dat een gevoel van 'deja vu' oproept, volgen cursief gedrukte flash backs over de Shoa. Zeer aangrijpend daarbij vond ik hoe de Duitssprekende gijzelnemers de Joods-

Israëliische passagiers scheidde van de niet-Joden. Zelfs als buitenstaander voel je de schimmen van Mengele en 'die Rampe' weer opdoemen...

Intrigerend in deze is het opgetekende gesprek tijdens de kaping dat plaatsvond tussen de auteur en een Duitse gijzelnemer (Wilfried Böse ???). In het gesprek toonde David het kampnummer op zijn arm. De Duitser stelde echter dat zijn organisatie juist diametraal tegenover de Nazi's stond. Het antwoord van David was vernietigend: "Je bedreigt me met de dood, selecteert me uit van de anderen, net zoals jouw ouders deden. Hoe kan ik mijn kinderen uitleggen dat ik door twee Duitsers ben gekaapt en dat er niets veranderd is sinds toen?" Een opmerkelijk gegeven is dat het juist deze Duitser was die, toen hij aan het einde van de kaping de kans had om een bloedbad aan te richten dat toch niet aandurfde.

De lezer begrijpt dat de waarde van dit ego-document vooral ligt in de persoonlijke observatie van een betrokkene ten aanzien van de overeenkomsten en verschillen tus-

Yitshak David, *Gegijzeld in Entebbe. Het persoonlijke verhaal van een van de gegijzelden die tijdens de reddingsoperatie gewond raakte*
(Kampen: De Groot Goudriaan, Kampen 1998)
202 blz., f 39,90

De rest die achterbleef in Israël

Dit boek gaat over een onderbelicht hoofdstuk in de geschiedenis van het Jodendom. De meeste aandacht gaat uit naar de Joden in de Diaspora, terwijl er toch een rest in het Land der Vaders achterbleef. Over hen gaat dit boek. De auteur onderscheidt drie tijdvakken: de Romeins-Byzantijnse periode; de tijd van Arabieren, Kruisvaarders en Mameloecken en tot slot de Turks-Ottomaanse eeuwen. In ruim tweehonderd bladzijden beschrijft deze protestantse theoloog 1800 jaar Joods leven in het Beloofde Land.

Voor een dergelijke synthese moet men beknopt blijven en dat heeft Krupp ook gedaan. Wel lardeert hij zijn verhaal met citaten uit de Talmoud en andere geschriften. Zijn beknoptheid is echter niet alleen veroorzaakt door het idee een uitgebreide periode overzichtelijk te willen weergeven, maar ook omdat er over bepaalde perioden nauwelijks bronmateriaal beschikbaar is. Krupp prikt enkele mythes door. Zo meldt hij dat de Joodse diaspora weliswaar na de twee grote opstanden van 70 en 135 na Chr.

begon, maar dat pas in de derde en vierde eeuw en in de daaropvolgende Byzantijnse periode de Joden de minderheid van de lokale bevolking gingen vormen. Ook geeft hij aan dat de remigratie van Joden al, zij het soms mondjesmaat, in de (vroeg) Middeleeuwen begon en eigenlijk altijd is doorgegaan. Ook is het interessant te lezen hoe de Joden door de eeuwen heen erin slaagden een zekere vorm van zelfbestuur te houden of, na minder gunstige perioden, terug te krijgen.

Opnieuw wordt duidelijk op wat voor een vreselijke manier de Kruisvaarders hebben huisgehouden onder het oude volk. Wat zijn er vreselijke dingen gebeurd in de naam van het Christendom. Anderzijds wordt ook duidelijk dat het beeld van de "tolerante Islam" die de Joden rustig liet voortleven, ten aanzien van bepaalde tijdvakken aan een stevige revisie toe is. Schokkend vond ik het verhaal dat Arabieren eind achttiende eeuw in Jeruzalem pas begraven Joden uit hun graf haalden omdat aan bepaalde financiële verplichtingen niet was voldaan. De auteur ein-

Michael Krupp, *De geschiedenis van de Joden in het land Israël. Van de val van Jeruzalem tot het Zionisme (70-1870)*

(Zoetermeer: Boekencentrum, 1998)
208 blz., f 32,50

sen Auschwitz en Entebbe. Hoewel de auteur ook een totaalbeeld van de kwestie-Entebbe probeert te geven, is hij daar niet zo in geslaagd. Hij geeft mijns inziens op verkeerde momenten teveel informatie en op andere momenten weer te weinig. Ook de literaire kwaliteiten van het boek vind ik matig. Het boek leest niet prettig, al zijn de lay-out en omslag goed verzorgd. Jammer dat er foto's in het boek staan. Dat had het geheel wat dichterbij gebracht.

Constant van den Heuvel

digd zijn boek met de vraag waarom het Joodse volk pas in onze tijd massaal is teruggekeerd en een eigen staat heeft verkregen, terwijl de Messiaanse hoop en het heimwee naar Sion bijna uitgeblust waren. Dat er wellicht nog Bijbelse beloften lagen en dat het nu Gods tijd zou kunnen zijn, komt bij Krupp niet op. Sowieso is er in dit boek geen oog voor de God van Israël, Die handelend in de geschiedenis optreedt. Wel kom ik een vorm van Schriftekritiek tegen die me niet zo aanstaat. Het Nieuwe Testament wordt eigenlijk niet als integraal onderdeel van de Bijbel gezien en verder op één lijn gezet met een menselijk geschrift als de Misjna (62). Ook wordt gesteld dat het geloof in de opstanding der doden uitdrukkelijk niet in het Oude Testament voorkomt (27). Uit bijvoorbeeld Job 19:26-27 en Daniël 12:13 blijkt duidelijk dat dit onzin is. Ook de opmerking dat de Joden, als zij niet in

opstand waren gekomen tegen de Romeinen, van het toneel zouden zijn verdwenen (32), is me te vluchtig en in tegenspraak met de vele Bijbelse beloften, waarin God belooft dat Hij Zijn volk zal bewaren. Daarnaast vond ik het boek niet echt viot lezen en had ik het gevoel dat ik niet alle informatie kreeg. Bijvoorbeeld ten aanzien van de Rabbijnse vraag, waarom de tempel verwoest werd door de Romeinen. Ik heb daar wel eens betere verhandelingen over gelezen, bijvoorbeeld van Pieter Siebesma. De laatste hoofdstukken vond ik daarentegen een stuk leesbaarder. Het boek is vooral bruikbaar voor iemand die even een overzicht ten aanzien van dit onderwerp wil hebben of kennis wil maken met dit deel van de Joodse geschiedenis. Voor meer gedetailleerde informatie kan men beter een ander boek ter hand nemen.

Constant van den Heuvel

Spanning voor een ontspannen zomer

Nick Bakker

Het teken van Sétna

Een meeslepend verhaal uit het Ierland van de vierde eeuw.

300 blz. f 29,90

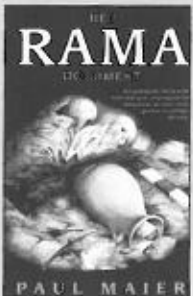

Daniël van den Bos

De binding

Een knappe roman over een jeppeste die de confrontatie aangaat met zijn pester.

214 blz. f 29,90

Paul Maier

Het Rama document

Een onthutsende vondst werpt nieuw licht op de oorsprong van het christendom. Het einde van de grootste wereldreligie lijkt nabij.

320 blz. f 34,90

Alton Gansky

Bezeten schip

Thriller

De in WO II verdwenen Amerikaanse duikboot USS Triggerfish spoelt vijftig jaar na zijn verdwijning aan op het strand van San Diego. De bemanning ontbreekt - maar verlaten is het schip allerminst... Het onderzoek naar dit spookschip loopt uit op een regelrechte nachtmerrie.

Van een absolute topauteur in dit genre.

Ca. 250 blz. f 29,90

De spanning stijgt bij

Mozaïek

Hét andere fonds van Uitgeverij BoekenCentrum

Verkrijgbaar bij
boekhandel
en uitgeverij:
(079) 362 82 82

WILLEM de ZWIJGERSTICHTING

De in 1939 opgerichte Willem de Zwijgerstichting heeft o.a. als doelstelling

- het uitgeven en verspreiden of doen uitgeven en verspreiden van geschriften welke beogen verdieping en versterking der reformatorische beginselen.
- verlevendiging van het historisch besef onder ons volk, gelijk dit, door Oranje geleid, onder de Hervorming zijn stempel ontving.

Grondslag bij de werkzaamheden der stichting is de HEILIGE SCHRIFT als het WOORD VAN GOD.

In het kader van de doelstelling geeft de stichting jaarlijks tenminste 2 boekjes uit.

Voorjaar 1999 verscheen van de hand van prof. dr. R. Kuiper "Op het breukvlak van twee millennia". Voor het najaar 1999 schreef dr. A. Noordegraaf "Jezus Christus en de minste van zijn broeders".

Donateurs ontvangen alle uitgaven gratis thuis. De donatie bedraagt thans tenminste f 12,50 per jaar.

Het bestuur nodigt U uit zich als donateur te melden bij het kantoor van de stichting, postbus 10049, 7301 GA te Apeldoorn.

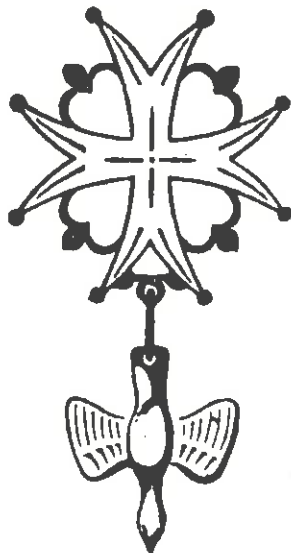
U ontvangt het fraai gebonden boek "Reformatorische Stemmen in het verleden en heden" als welkomstgeschenk.

Het bestuur der stichting: prof.dr. W.H. Velema, voorzitter; ds. D.H. Borgers, secretaris-penningmeester; dr. A. Noordegraaf, algemeen adjunct; ds. R. Kattenberg; dr. C. van Sliedrecht; prof. de. M. te Velde.

Girorekening der stichting: 352347

Bankrekening: 65.30.22.352.

36

Vereniging

**Protestants Nederland
75 jaar!**

Nu abonnee/lid worden!

*Dan ontvangt u nog (zolang de voorraad strekt)
het jubileumboek:*

*'Vrede, vrijheid, vaderland,
Nederlandse protestanten en de Vrede van Munster'*

**Maak eens kennis met Protestants Nederland en vraag
(vrijblijvend) een proefnummer aan.**

U leest in de onlangs verschenen nummers of nog te verschijnen nummers:
'Oude banden Nederland-Hongarije'; 'Philips II'; Catharina van Bora'; De
Vrede van Munster'.

Schrijf - zonder postzegel - naar: Protestants Nederland, Antwoordnummer 91004, 3009 WB Rotterdam